

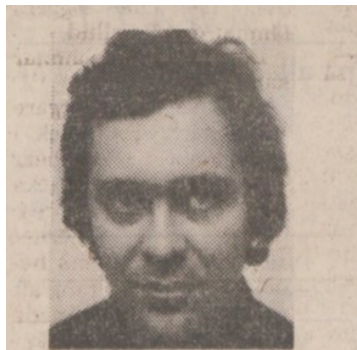
Lunds universitet
Historiska institutionen
HISS33
Examinator: Elisabeth Geevers
Handledare: Johan Östling

Europeiska upptäckter

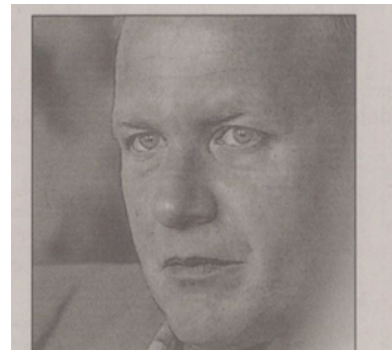
Kulturell europeisering på svenska kultursidor 1977–1989

Madeleine Gustafsson, 1982

Richard Swartz, 1981

Per Landin, 1994

Olof Bårtås

Abstract

This essay aims to study Europeanization within a particular section of the newspaper: the culture pages. Earlier research of the relationship Sweden–Europe during the 1970s and 1980s has mainly focused on political marginalization and a Swedish position of periphery in a European community. Although in many aspects correct, this essay aims, with a focus on a new set of actors and arenas, to present a different *Zeitschichten* (Koselleck) of Europeanization and examine a new chronology – not necessarily a political such – within this process. Beyond a strict empirical aim, this essay also aims focuses on further developing theories of Europeanization and history of knowledge and to discuss questions regarding historiography and the different chronologies of Europeanization.

Focusing on three actors – Madeleine Gustafsson, Richard Swartz and Per Landin – the essay characterizes them through the analytical categories of their “European space” and their role as actors and culture journalists. By actively setting out this essay's framework, as diverging and separating “Europe” from the “European Communities” (EC), I want to show that the culture pages could act as an arena for a *Cultural Europeanization*. Through the practice of journalism these actors could, in the capacity of certain roles – as introducers, translators, essayists etc. – introduce and discuss European ideas and knowledge.

A fourth chapter focuses on the two main Swedish newspapers, *Dagens Nyheter* and *Svenska Dagbladet*, and what role they acted within a larger national debate considering a Swedish integration with EC. The results show that *Dagens Nyheter* could act as an arena for debate, meanwhile *Svenska Dagbladet* paid less attention to that question and rather focused on the convulsions within the USSR.

The results mainly characterize cultural Europeanization as first Europe as an object of knowledge and second Europe as a concept. These follow the two main theoretical inspirations of this essay: history of knowledge and Kosellecks view of multiple temporalities (Jordheim). This essay suggests that the culture pages, in their particular way of acting as arenas for Europeanization, could contain *multiple European temporalities* without necessarily synchronizing these layers of time.

Combining history of knowledge and Europeanization, this essay suggests a broader study of an infrastructure of Europeanization: precisely as knowledge, Europeanization presupposes actors and public arenas for it to take part in a broad and societal circulation. On the other hand, this essay suggests the possibility to study actors in relation to time in addition to their cultural, political and social context. Question such as how persona-categories like the nostalgic (*nostalgiker*), utopist and prophet of catastrophe (*undergångsprofet*) answered to the 1970's *Strukturbruch* would be an interesting further question for historical research.

Keywords: press, culture pages, Europeanization, Europe, history of knowledge, actors, public arenas, Koselleck, *Zeitschichten*, chronologies, multiple temporalities.

Kvar åt oss blev tidningarna. ”Tycker ni om att läsa tidningar?” frågade han, och utan att vänta på svar: ”det blir bra, så blir det bra...” Bäst för vårt arbete vore om vi höll oss till vad som stod just i tidningarna, till den senaste broschyren. Förunderligt hur mycket man kan finna av vetenskapligt intresse i en sådan anspråkslös liten skrift!

Richard Swartz, *Room Service* (1996)

Innehållsförteckning

1. FRÅGOR SOM SÖKER SVAR – DÅ SOM NU	1
1.1 SYFTE OCH FRÅGESTÄLLNINGAR.....	2
1.2 EN KORT PARENTES: VAD ÄR EUROPA?	4
1.3 FORSKNINGSFÄLTET OCH DET HISTORISKA PROBLEMET.....	5
1.3.1 Sveriges efterkrigshistoria – ställd i relation till Europa	5
1.3.2 Metodologisk nationalism och internationella orienteringspunkter	10
1.4 TEORI.....	14
1.4.1 Europeisering reviderad	14
1.4.2 Kulturell europeisering som tidsskikt	17
1.4.3 Kunskapshistoriska utgångspunkter: cirkulation, offentlighet, arena, aktör	20
1.5 METOD, KÄLLMATERIAL OCH AVGRÄNSNING.....	23
1.5.1 Metod och disposition.....	23
1.5.2 Val av aktörer och källmaterial	25
1.5.3 Avgränsning av en epok: "Nach dem boom"	26
1.6 HISTORISK BAKGRUND: EXPOSÉ ÖVER KULTURSIDAN.....	28
2.0 ANALYSER	30
2.1 INTRODUKTION: MADELEINE GUSTAFSSON.....	30
2.1.1 Madeleine Gustafssons kulturjournalistik 1977–1989.....	31
2.1.2 Gustafsson–Enzensberger: introduktionen av europé	35
2.1.3 "Eurozentrismus wider Willen" (1980) från Transatlantik till Dagens Nyheter	36
2.1.4 Europareportagen: "En kontinental vind i den svenska debatten"	40
2.1.5 Delsammanfattning.....	46
2.2 INTRODUKTION: RICHARD SWARTZ.....	47
2.2.1 Richard Swartz kulturjournalistik: 1977–1989	48
2.2.2 Centraleuropa som kulturellt projekt.....	52
2.2.3 "Golem, Europa, Historien" (1981)	53
2.2.4 "Vad har hänt med György Konrad?" (1985).....	57
2.2.5 Delsammanfattning.....	60
2.3 INTRODUKTION PER LANDIN	62
2.3.1 Per Landins kulturjournalistik 1977–1989.....	63
2.3.2 I den tyska delningens spår	66
2.3.3 "Wer den Dichter will verstehen, muss in Dichters Lande gehen"	67

2.3.4 Delsammanfattning.....	71
2.4 OMDANINGSTIDER	72
2.4.1 Europa växer – eller krymper – till en ”jättelik, övernationell vattenskalle”	74
2.4.2 Dagens Nyheters Europaväg: ”Vi står inför en smygande europeisering”	76
2.4.3 Svenska Dagbladet och den östeuropeiska katastrofen	83
2.4.4 Delsammanfattning.....	85
3.0 DISKUSSION: SVERIGES EUROPEISKA STATUS	87
3.1 EMPIRI: AKTÖRERNAS ROLLER OCH EUROPEISERINGENS HISTORISKA TIDER	87
3.2 TEORI: DEN KULTURELLA EUROPEISERINGENS MOMENT OCH KUNSKAPSHISTORIA	91
3.3 KRONOLOGI: SVENSKA EUROPANÄRMANDEN	94
3.4 FRAMÅTBlickar: FARVÄL TILL FOLKHEMMETS EPOK?.....	96
4.0 KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING	98
4.1 KÄLLOR	98
4.2 FORSKNINGSLITTERATUR	99

1. Frågor som söker svar – då som nu

“Bör Sverige integreras med Europa?” Frågan, som var lika banal som utmanande av ett obestridligt faktum, formulerades under en debatt som pågick i Sverige senhösten 1988. Sverige stod vid Europas kant och nu ställdes frågan om en integration med Europeiska Gemenskapen (EG) skulle fullföljas. Bara ett par veckor tidigare hade en konferens anordnats i Kulturhuset i Stockholm och där hade internationella och nationella celebriteter talat i timtals om Sverige och den i Europa tilltagande europeiseringen som följde av ett starkare EG. Somliga såg samtidens utvecklingar som ett hot mot den europeiska pluralismens idé, andra såg med förhoppning på att Sverige äntligen skulle bli européer. I *Dagens Nyheters* debattserie skrev en toppolitiker inom Moderaterna: “Jag kan inte se annat än att Sverige på 1990-talet står inför valet mellan europeisk medverkan och europeisk marginalisering”.¹

Dagens Nyheters debattserie hette *Europavägen* och pågick i nära nog tre månader. I den inledande texten för debatten lade *Dagens Nyheters* chefredaktör och huvudansvarig för kultursidan Arne Ruth ett grundackord för debatten:

I dag tilltar det kulturella och politiska virrvarret i Sverige. Folkhemmet tillhör redan historien, även om mytologin är seglivad. Positionen i kontinentens utkant skapar inte längre självsäkerhet utan osäkerhet. Visst hittar vi fortfarande vårt land på kartan. Men vad ryms innanför nationens gränser av de mönster som vi länge ansett självklara?²

Å ena sidan beskrev Ruth att den svenska särställningen i Europa nu del av det förflutna och inte längre en faktor att räkna med, å andra öppnade han för en osäkerhet. Han ställde en fråga som tåls att upprepas: ”Vad ryms innanför nationens gränser av de mönster som vi länge ansett självklara?” Ruths fråga är inte bara historiskt intressant utan dessutom vetenskapligt stimulerande. Den tilltvingar medveten precisering. Vad har även vi, historiker, sett för självklarheter i historien? Frågan om Sveriges relation till Europa, som debattserien handlade om, blir särskilt intressant: vilka frågor har stått i fokus för undersökningarna samt vilka aktörer och områden centreras i våra kronologier? Vad för mönster har rymts innanför våra gränser som vi tagit för givna?

Historikern Bo Stråth har argumenterat för att historikers viktigaste syfte är att tvinga fram nya tolkningar av historiska processer och att därmed öka vår förståelse för historiens mångsidighet och komplexitet. I artikeln ”Att revidera bilden av det förflutna” skriver han:

¹ Carl Bildt, ”Den svenska modellen är en myt”, 1989-01-10, *DN*.

² Arne Ruth, ”Ännu hittar vi Sverige på Europas karta”, 1988-27-11, *DN*.

Den professionelle historikerns uppgift är att kritiskt sätta in det förflutna i större sammanhängande ramar eller berättelser, varvid ”sammanhängande” inte skall missförstås som homogent och motsägelsefritt, utan snarast uppfattas som fyllt av ambivalens och motsägelser, oppositioner och alternativ, planer och deras lyckade eller misslyckade realisering, närheten mellan intuition och intention och så vidare.³

Stråths uppmaning fungerar som en ingång till denna uppsats som ska undersöka svenska kultursidor och kulturjournalister och deras relation till en europeiseringprocess. Själva begreppet europeisering skulle kunna sägas ha fått karaktären av ett *Kollektivsingular* med den tyske historikern Reinhart Kosellecks terminologi: det är ett begrepp som endast formuleras i singular form men i själva verket refererar till ett objekt – ett Europa – som är långt mer tvetydigt än vad dess grammatisk form ger sken av.⁴ Vad är i själva verket det Europa som processen refererar till? I åtskilliga artiklar, avhandlingar och antologier i historisk forskning har politikens aktörer, arenor och begrepp stått som undersökningarnas primat. I tidigare forskning har det funnits en tämligen enkelspårig historisk process som skildrat den svenska europeiseringen, som sedan efterkrigstiden präglad av utanförskap och distans, för att sedan snabbt uppluckras och integreras i början av 1990-talet i samband med kalla krigets slut. Europa, och en europeisering, har i hög utsträckning likställts med en politisk och ekonomisk integration.

Men Stråths uppmaning lockar till en alternativ blick som härvid ska fullföljas: en blick för hur kultursidan som arena och dess aktörer har utgjort en plats för europeiska utblickar. Med denna uppsats vill jag argumentera för att det pågick en omfattande och särskild typ av europeisering under det sena 1970-talet och hela 1980-talet. Denna process hade inte kalla krigets slut som katalysator utan snarare fungerade det som underliggande villkor. Med andra ord: hur kan en ny sammanhängande berättelse, men aldrig förstådd som homogen eller motsägelsefri, om en ny sorts europeiseringshistoria formuleras?

1.1 Syfte och frågeställningar

Uppsatsens övergripande syfte är att studera relationen Sverige–Europa och vilken roll tidningarnas kultursidor hade i en kulturell europeisering. Kultursidan och dess aktörer fungerar som analytisk ingångspunkt till ämnet och inledningsvis kommer jag att göra tre

³ Bo Stråth, ”Att revidera bilden av det förflutna”, ingår i *Scandia*, 2013, Vol. 79:2 s.92.

⁴ Reinhart Koselleck, *Vergangene Zukunft: zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Suhrkamp, 1979, s.50.

aktörsstudier av ett par kulturjournalister som var verksamma från det sena 1970-talet till 1989. Uppsatsen avslutas sedan med ett kapitel som riktar fokus mot en särskild tidsperiod, 1980-talet avslutande år. Här ställs Sveriges två stora dagstidningar, *Dagens Nyheter* och *Svenska Dagbladet*, mot varandra och en delvis komparativ blick kommer anläggas på deras respektive sätt att fungera som arenor för europeisering.

Den övergripande syftesformuleringen rymmer dock en önskan att göra fler än en poäng. På grund av att uppsatsen träder an ny teoretisk och historiografisk mark vill jag låta det övergripande syftet fördelas i tre delsyften som kan tjäna ledfigurer för uppsatsens fortsättning och avslutande diskussion. Syftena hänger samman genom att samtliga tar sikte på *en* process såsom avgränsad av aktörer, arenor och sin specifika tidsperiod.

Ett första syfte är att lämna ett empiriskt bidrag om en kulturell europeisering under en tidsperiod och vilka roller som aktörerna och kultursidorerna spelade i denna. *För det andra* har jag som syfte att i en kedja av resonemang vidareutveckla uppsatsens teoretiska ramverk rörande europeiseringsteorier och kunskapshistoria. Ämnet för uppsatsen är ett begrepp som kommer att lanseras i teoriavsnittet: *kulturell europeisering*. Tillvägagångssättet för att undersöka detta kommer att vara kunskaphistoriskt. Uppsatsens andra syfte handlar med andra ord om hur ett sådant teoretiskt förhållande kan formuleras och dessutom vidareutvecklas i ömsesidiga termer. *För det tredje* har jag som syfte att problematisera en allmän tolkning av vad Europa är och däri ett förgivettaget likställande mellan Europa och EU. Uppsatsen tar spjärn mot tidigare forskning och menar att Europa och EU är ett begreppspar som i historien visserligen har förknippats och sammanblandats men på en analytisk nivå kan de inte antas följa ur, överordnas eller underordnas varandra. Särskilt med denna tredje syftesformulering har uppsatsen ett historiografiskt syfte att utmana ett specifikt och alltför snävt sätt att formulera relationen Sverige–Europa – och därmed öppna för ytterligare en kronologi i studiet av en historisk process.

Med utgångspunkt i syftena vill jag formulera uppsatsens övergripande frågeställning:

- Hur kunde svenska kultursidor fungera som arenor för kulturell europeisering i Sverige 1977–1989?

För att konkretisera huvudfrågan kan den brytas ned i ett par delfrågor som motsvarar europeiseringens moment och ett par kunskaphistoriska nyckelbegrepp:

- Hur kunde Madeleine Gustafsson, Richard Swartz och Per Landin karaktäriseras som aktörer på kultursidan och hur formade de kulturell europeisering?
- Vilka kunskaper, historiska tider och/eller europeiska begrepp aktiverades i en process av kulturell europeisering?
- Vad fyllde kultursidorna på *Dagens Nyheter* och *Svenska Dagbladet* för roller i europeiseringen under åren 1988–89?

Den sista frågan syftar till såväl svensk som internationell forskning som menar att åren efter 1985 innebar en intensifierad och mycket bred transnationell europeiseringsprocess. I svenskt forskningsläge finns det dock ett tomrum om den offentliga debatten under de åren och jag ämnar lämna mitt bidrag till den diskussionen och dessutom undersöka hur den kulturella processen konfronterades med en ny, och mycket uttalad politisk angelägenhet. Men med syftesformuleringen följer en bredare fråga än den enskilda empiriska resultaten. Uppsatsens underliggande historiesyn är sådan att historiens dramatiska genombrott, de koncentrerade åren under vilka begreppsliga omvandlingar sker och politiken omvärderas, kan ej förstås utan linjer längre tillbaka. Därför ser jag det som en viktig poäng att med mina tre aktörer dessutom skapa förståelse för en annan typ av europeisering: ett långsamt slags utbyte mellan Sverige och Europa och cirkulationsprocesser som realiserades genom kulturjournalistik och, som i sin tur, skapade förutsättningar för de senare omvälvningarna.

1.2 En kort parentes: Vad är Europa?

Det finns en inledande fråga som måste diskuteras innan vi kan gå vidare. Själva begreppet Europa utgör i sig ett associativt fält. Det spretar och frågor uppstår: Vad betecknar det? Vad är det? Är det *Eurovision Song Contest* eller en överstatlig organisation med högkvarter i Bryssel och Strasbourg? Är det något så enkelt som en av uppsatsens huvudfigurer en gång har sagt: ”Med Europa menar jag ett slags historiskt minimum i form av kaféer, pianolärarinnor, rakstugor, tidningar på olika språk, söndagsskolor och hattmodister.”⁵ Definitionen måste av självklara skäl hållas öppen för historiens aktörers uppfattningar, men en av utgångspunkterna för denna uppsats återfinns i den tyska historikern Wolfgang Schmales vädjan: ”*Europa* ist da, wo Menschen von *Europa* reden und schreiben [...], wo Menschen Europa imaginieren und visualisieren, wo Menschen in Verbindung mit dem Namen und Begriff *Europa* Sinn und Bedeutung konstituieren.”⁶ Schmale understryker Europa som en diskursiv formation: en diskurs med såväl rumslig som tidslig orientering.

⁵ Richard Swartz, ”Medan Europa krymper byter gatorna namn”, 2023-01-04, *DN*.

⁶ Wolfgang Schmale, *Geschichte Europas*. Böhlau, 2000, s.13f.

Definitionen utgör en första viktig utgångspunkt för denna uppsats. En andra utgångspunkt betonar något annat, och hämtar utgångspunkt från Frank Böschs resonemang i antologin *Europabilder im 20. Jahrhundert: Entstehung an der Periferie*: nämligen kommunikation och utbyten – rörelser och cirkulationer av aktörer, idéer och texter – om så är intervjuer, reseberättelser eller böcker. Europa måste i sig studeras som ett transnationellt fenomen och i termer av ett överskridande av nationella gränser. Själva poängen, och det vetenskapliga intresset i fallet *Eurovision Song Contest*, är inte bara att musiktävlingen tituleras och omnämns som europeisk, lika mycket definieras den genom den cirkulation av musikbidrag som varje europeiskt land skickar till en samlande festival. Detta är uppsatsens såväl diskursiva som kommunikativa – som samlas i kunskapshistorien – utgångspunkter och definition av Europa.⁷

1.3 Forskningsfältet och det historiska problemet

Denna uppsats har som sagt ett kunskaphistoriskt tillvägagångssätt och med det följer nödvändigheten att arbeta integrativt mellan olika sorters forskningsfält. Det räcker inte med ett ensidigt forskningsläge över det svenska politiska europainträdet; men inte heller nöjer jag mig med historiska studier över Europas ”idé”. Utmaningen ligger i att väva samman flera kontexter som kan skapa en ny sammanhängande berättelse. I ett avseende kräver därför varje aktörsstudie sitt eget skräddarsyddas forskningsfält för att ge det kontext. Samtidigt finns det givetvis ramverk och mönster som ger samtliga delstudier sammanhängande riktningar. Inledningsvis ska detta kapitel, som del i formulerandet av för uppsatsens historiska problem, börja i en något fylligare redogörelse över hur forskare har tematiserat och forskat om relationen Sverige–Europa. Därefter följer en mer allmänt hållen presentation av centrala problemkomplex i ett samtida internationellt forskningsläge.

1.3.1 Sveriges efterkrigshistoria – ställd i relation till Europa

Det är inte självklart var någonstans en historieskrivning för en uppsats av detta slag ska börja. Forskningsfältet som explicit tematiserar relationen Sverige–Europa är både spretigt och något enkelspårigt. Samtidigt som denna uppsats aktivt vill skifta fokus från en politisk till en kulturell process återfinns begränsad forskning med sådana perspektiv. Därför finns det

⁷ Frank Bösch, “Entsehung an der Peripherie: Europavorstellungen im 20. Jahrhundert, ingår i Frank Bösch (red.) *Europabilder im 20. Jahrhundert: Entstehung an der Periferie*, Wallenstein Verlag, 2012, s.7–10.

en poäng med en inledande kommentar om det svenska forskningsläge som uppsatsen på en gång stöder sig på och avser att utmana.

Den tidigare forskningsläget har till stor del identifierat relationen som en politisk relation; de historiska problemen har bestämts av i övervägande del Sveriges utrikespolitiska hållningar och neutralitetspolitik och undersökningsobjekten har vanligtvis varit politiska aktörer, deras debatter och uppfattningar. Detta kan förklaras med hänvisning till den tidigare forskningens tillkomstsituation. En tydlig majoritet av böckerna om relationen Sverige–Europa publicerades under 1990-talet.⁸ Forskningen ingick i sig i en politiskt omtumlande period och kan på så vis förstås som samtidsenliga försök att förklara det i tiden annalkande eller nyligen beslutade EG-anslutandet. Historiska tillbakablickar ansågs erbjuda ”historiska perspektiv på 90-talet”, som en undertitel till en monografi hette.⁹ Men med det följde ett antagande som denna uppsats inte vill ta för givet, nämligen likställandet, eller följandet av en teleologisk linje, mellan begreppet Europa och den politiska organisation som gått under ett flertal namn; EEG, EG och i dag EU.

Den historiska bakgrunden till uppsatsens undersökningsperiod har tecknats utförligt av Mikael af Malmberg. *Den ståndaktiga nationalstaten* (1994) är en tongivande avhandling som identifierat relationens tidiga efterkrigsår, och de politiska principer som formulerades och lade grund för resterande efterkrigsår. I avhandlingen analyseras svensk politik och ”svenska attityder” gentemot en framväxande europeiska integration som var del av ett europeiskt (åter)uppbyggnadsskede efter andra världskriget. af Malmberg avhandling orienteras kring hur regeringen, politiska partier, intresseorganisationer och ett par fristående debattörer diskuterade Sveriges politiska framtid, och huruvida en framtid i den politiska organisationen som då hette EEG var att föredra eller ej. af Malmberg menar att en särskild nordisk väg utstakades, där den svenska inrikes- och utrikespolitiken – den nationella välfärdsideologin och neutralitetspolitiken – ömsesidigt formulerade en framtid utanför Europa: ”Folkhemmets välfärdsvisioner formulerades och förverkligades inom

⁸ För en snabb översikt: Bo Stråth, *Folkhemmet mot Europa: Historiska perspektiv på 90-talet*, Tiden, 1992; Mikael af Malmberg, *Den ståndaktiga nationalstaten: Sverige och den västeuropeiska integrationen 1945–1959*, Lund University Press, 1994; Jakob Gustavsson, *The politics of Foreign Policy Change: Explaining the Swedish Reorientation on EC Membership*, Lunds universitet, 1998; Klaus Misgeld, *Den fackliga Europavägen: LO, det internationella enandet 1945–1991*, Atlas, 1997.

⁹ En springande punkt för en ansenlig mängd forskning om Sveriges relation till Europa är året 1990. För såväl Stråth (1992) som Gustavsson (1998) framhålls inte bara detta år, utan ett specifikt datum som en tidpunkt för en ”helomvändning” för Sveriges politiska relation till Europa 26 oktober 1990. Stråths bok identifierar denna vändande punkt som ett avsked från ”ett av de allra mest bärande elementen i svensk utrikespolitik”, nämligen alliansfriheten och neutralitetspolitiken, Stråth (1992), s.23. Även Gustavsson instämmer med bilden: “After three decades of resistance, the government reversed course and decided to make a radical break with the past”, Gustavsson (1998) s.2.

neutralitetspolitikens nationella hägn och omvänt förstärkte det säkerhetspolitiska vägvalet tron på de nationella lösningarna även på det ekonomiska och sociala området.”¹⁰, skriver af Malmberg.

Den utanförskaps- eller utkantsposition som af Malmberg tecknar präglar flertalet avhandlingar och artiklar om relationen Sverige och Europa. Bo Stråth är en av få forskare som ägnat uppmärksamhet åt sociala konstruktioner och diskursiva formationer av själva begreppet Europa, men han har även anlag ett slags strukturellt perspektiv. *Folkhemmet mot Europa* (1992) är en tämligen speciell monografi; den publicerades mitt under den svenska Europadebatten och försöker ge historiska perspektiv på den ”helomvändning” som han menar kännetecknade den socialdemokratiska omorienteringen till EG 1990. Stråth går därmed tillbaka till efterkrigshistoriens längre linjer, och söker strukturella förklaringar till händelsen. Stråth fortsätter af Malmborgs historieskrivning, och understryker ett svenskt främlingskap i Europa. Sverige under 1960-talet närmast radikaliserades och trädde in i en ”aktivistisk fas”, menar han. Europa likställdes alltmer med EG och detta begreppskluster förstods det som ”rikemansklubben och som ett imperialistiskt plundrarprojekt.”¹¹

af Malmberg följer Stråths resonemang i artikeln ”Sverige i Norden och Europa” – som på sätt och vis fullföljer hans linje från avhandlingen – och menar att kontinuiteten av ett svenskt utanförskap förstärktes av att samhällsdebatten under 1960- och 70-talet tydligt kom att orienteras kring tredje världen, samtidigt som det nationella och europeiska nivåerna trängdes undan från debatterna: ”För socialdemokratin var Europa något främmande och svensk anslutning till EG otänkbar”, skriver af Malmborgs.¹² ”Europa”, fortsätter han om 1960- och 70-talet, ”var symbolen för ett samhälle där kyrkan, släkten och familjen fortfarande spelade en betydande roll och den europeiska gemenskapen ansågs bedriva en konservativ och kapitalistisk politik...”¹³ Det är specifikt sådana formuleringar som eggat denna uppsats. Symboler för vem? I vilken utsträckning existerade uppfattningen och fanns det för alternativa sätt att formulera Europa? Alternativa historiska linjer som betonar samröre snarare än utanförskap? Det politiska perspektivet, och lösningen vid den socialdemokratiska världsbilden, hägrar bakom af Malmborgs ord.

När vi träder in i det sena 1970-talet går det att finna ledtrådar som vittnar om en förändring. I stort finns det i forskningsläget ett slags glapp, och det sena 1970-talet och tidiga

¹⁰ af Malmberg, (1994), s.388.

¹¹ Stråth (1992), s.109.

¹² af Malmberg, Mikael, ”Sverige I Norden och Europa” ingår i red. Tägil, Sven (*reds.*) *Europa – historiens återkomst*, Gidlunds, 1998, s.556.

¹³ af Malmberg, (1998), s.563f.

1980-talet har för mestadels beskrivits i generella termer. Å ena sidan återfinns alltså denna radikala uppfattning under 1980-talet, och å andra sidan utlöste det en intensifierad politisk debatt under det sena 80-talet. Bo Stråth menar att en insikt om folkhemmets bräckliga grund, som följd av strukturella obalanser, ökade mot slutet av 1980-talet. Den svenska modellen befann sig i en svajig balansgång mellan långsiktiga globala processer och ett nationellt välfärdssamhälle med en specifik politisk kultur som försökte finna sin plats i dessa processer.¹⁴ Stråths strukturella perspektiv utgör ett intressant perspektiv på en forskning som annars centrerar sitt synfält på politikens arenor. Enligt honom beredde folkhemmets uppluckrande utgjorde ett förstadium för en ny svängning i europapolitiken.

Till skillnad från Stråths strukturella perspektiv finns det dessutom en samling politiskt orienterade och statsvetenskapliga undersökningar som undersöker relationen Europa-Sverige genom olika inrikespolitiska debatter och vad som aktualiserades i dem. I den historiska avhandlingen *Den nationella drömträdgården* (2003) siktar Jacob Westberg in sig på olika nationella berättelser och identitetskonstruktioner som präglade svenska respektive brittiska EG-debatter. Westberg utgår från de politiska partierna och deras aktörers beskrivningar av den egna nationen i förhållande till omvärlden. I avhandlingen följer Westberg perioder av upp- och nedgående spiraler – från den tidiga efterkrigstiden till det sena 1980-talet. Det pågick, förklarar Westberg, förhandlingar om en eventuell EG-anslutning 1971–1972, men det utmynnade snarare i ett frihandelsavtal i stället för ett medlemskap. Om perioden som följde skriver Westberg: ”debatten om Europapolitiken sjönk ned i en törnrosasömn som varande tills mitten av 1980-talet.”¹⁵ Men är det verkligen rimligt att nästan femton år präglades av europeisk tystnad i Sverige?

Debatten 1985–90 är nästa fas som Westberg riktar fokus mot och den sönderföll i ett flertal berättelser. Westberg delar Stråths uppfattning om att folkhemmets uppluckring bäddade för ett kommande EG anslutande. I takt med att Socialdemokraterna inledde sitt gradvisa uppgivande av folkhemstanken företrädde högerpartierna en alternativ tolkning av Sveriges roll i Europa. Moderaterna menade att den ”randstatsproblematik” som präglade Sveriges historia nu hade blivit ett problem, och att det var läge för ”Sveriges återtag in i en västeuropeisk intressegemenskap efter en lång tid i exil”.¹⁶ Sakta men säkert föreberedes det för ett anslutande.

¹⁴ Stråth, (1992), s.25.

¹⁵ Jakob Westberg, *Den nationella drömträdgården: den stora berättelsen om den egna nationen i svensk och brittisk Europadebatt*: Stockholm universitet, 2003, s.184.

¹⁶ Westberg, (2003), s.185.

Westbergs politiska historia ingår i ett stråk av något som närmast är en genre i statsvetenskaplig forskning om det sena 1980-talet och 1990-talet. I Jakob Gustavssons *The Politics of Foreign Policy Change* (1998) undersöks Socialdemokraternas omvändning gentemot Europa i termer av en omläggning av utrikespolitiken som han spårar sent 1980-tal. Peter Strandbrinks monografi *EU-retoriken* (1997) och Erik Ringmars artikel ”Re-Imagining Sweden” undersöker också den svenska EU-närmandet utifrån debatterna och fokuserar på dess retoriska dimensioner.¹⁷ Även i dessa debattorienterade studier återkommer ett randstats eller utkantsperspektiv. De framhåller att Sveriges historia präglats av långa perioder av utanförskap och särställning, men för att sedan i epoken som följer efter 1990 plötsligt omvända till dess EG:s fördel. Tar vi sikte på en utomvetenskaplig textproduktion kan vi konstatera att det finns en parallellitet bland mer offentligt engagerade skribenter. Journalister som Annika Ström Melin och Lars Anells har båda utmärkt sig som journalister i ”Europafrågor”, men deras böcker löper i samma linje som den politiska dominansen och överordnar EU i sina böcker.¹⁸ Nämnvärt är även när kulturjournalisten Per Wirtén fullföljde sig Europatrilogi med *Mitt hemland: ett utanförskapsområde* (2021) och i den återfanns samma kronologi över ett svenskt utanförskap. Det är en personligt hållen, och i många avseenden och insiktsfull essäbok, men också den lider av samma politiska överordning.¹⁹

Slutligen ska Erik Axelssons avhandling *Historien i politiken* (2006) också nämnas. Den ligger längre fram i tid men är teoretiskt relevant. Axelsson utgår från temporala och narrotologiskt orienterade begrepp hämtade från Jörn Rüsen och Reinhart Koselleck och undersöker historiekulturer och identitetsbärande berättelser i den svenska och norska EU-debatten 1990-94. Avhandlingen placerar sig precis efter denna uppsats tidsperiod, vilket mycket väl kan exemplifiera det allmänna antagandet i tidigare forskning att det var från och med 1990 som svenska europanärmandet sjösattes.²⁰ Axelsson gör flera intressanta fynd rörande de diakrona och historiska tillbakagångar som aktualiserades i den svenska debatten, men missar samtidigt två viktiga poänger som denna uppsats intresserar sig för. Dels den europeisering och de debatterna som pågick inom ramen för kalla krigets världsordning. Dels något mer graverande: att de kulturella perspektiven uppgår i en politisk diskurs. Axelsson har

¹⁷ Gustavsson, (1998); Peter Strandbrink, *EU-retoriken: Teman I den Svenska debatten om EU-medlemskap*, Studentlitteratur, 1997, Erik Ringmar, ”Reimagining Sweden: The Rhetorical Battle over EU Membership” *Scandinavian Journal of History*, 1998, Vol 23(1/2).

¹⁸ Annika Ström Melin, *Européerna: arvet efter EU:s pionjärer*, Atlantis 2005. Lars Anell, *Europas väg: förening och mångfald*. Premiss. 2009.

¹⁹ Per Wirtén, *Mitt hemland: ett utanförskapsområde*, Bonnier, 2021.

²⁰ Nämnas kan även Ringmar (1998) som skriver: ”Yet within a few years around 1990 several serious construction flaws were discovered in the Swedish model. It was no longer possible to be a neutral when, after the fall of Communism, there no longer was anything to be neutral about.”

som antagande att ”politisk debatt” fungerar som en ”historieproducerande diskurs” men gör i den en sammanslagning av nära 2200 artiklar från pressarkiven ingen större åtskillnad mellan olika sorters arenor eller aktörer.²¹ Samtliga artiklar och texter kategoriseras in i schematiska och politiskt bestämda kategorier som fungerar klumpigt om en studies fokus är riktat mot kulturens hägn. Han skriver exempelvis att 68% av alla texter i Sverige talade för EU; 32 talade mot det.²² Även om en sådan kategorisering kan tjäna väl för hans avhandlings ändamål, fungerar den knappast i denna uppsats syfte eftersom den utesluter eventuella gråzoner eller alternativa tolkningar av vad ett europanärmande kunde innebära.²³

Ovan forskningsläge pekar åt ett par håll. Det finns över lag en slagsida åt att analysera politiska arenor och aktörer i kraft av deras partitillhörighet eller politiska läger. När Europafrågan tematiseras sker det därmed i ett politiskt sammanhang, och nära i förbindelse med EU-frågor. Saknas gör därmed alternativa perspektiv och sätt att tematisera relationen, samt ett fokus på annorlunda, mindre av politiken eller politiska partier genomsyrade arenor. Kulturella perspektiv eller uppfattningar om Europa bör också lyftas i sin frånvaro. I de fall när de ges plats i existerande forskning, eller överhuvudtaget formuleras, är det vanligen, som i fallet med af Malmborg, i en sorts historiskt-reducerande blick: kulturen blir inte mycket annat än en underkategori för politiken, en socialdemokratisk eller moderat eller vad det nu månde vara för sorts politiskt kultur.

1.3.2 Metodologisk nationalism och internationella orienteringspunkter

Som redan nämnt, och vad som framgått av ovan, var ett svenskt forskningsfält som tematiserade relationen Sverige–Europa särskilt levande under 1990-talet. Men tyvärr har det tystnat sedan dess. Dock har europeiseringsstudier fortsatt utgöra levande och fruktbara utgångspunkter i engelsk, amerikansk och framför allt tysk forskning.²⁴ I historiografisk mening finns det därför en poäng med att öppna denna uppsats mot dessa forskningslägen, särskilt eftersom själva ämnet för uppsatsen – europeisering – av hävd är ett transnationellt

²¹ Erik Axelsson, *Historien i politiken: historieanvändning i norsk och svensk EU-debatt 1990-1994*, Uppsala universitet, 2006, s.55.

²² Axelsson, (2006), s.39.

²³ Ett talande exempel för denna politiskt reducerande blick är exempelvis att litteraturkritikern Kristoffer Leandroer i svepande termer nämns som en ”debattör” utan vare hänvisning till hans förvärv eller bakgrund Axelsson, (2006) s.70.

²⁴ Ett undantag är Anna Meeuwisse & Roberto Scaramuzzino (red.), *Europeanization in Sweden: opportunities and challenges for civil society organizations*. New York: Berghahn Books, 2019. Boken faller dock utanför en humanistisk forskningstradition och är snarare juridisk, ekonomisk och byråkratiskt upplagd. Perspektiven och ämnesområdena illustrerar snarare europeiseringsbegreppets användning inom ett ganska specifikt samhällsvetenskapligt forskningsfält. Se mina teoretiska avgränsningar under kapitel 1.4.1.

ämne. Ja, helt i linje med Stefan Eklöf Amirells resonemang om en metodologisk nationalism finns det en poäng i att lyfta in utomstående perspektiv som kan kontextualisera och uppvisa de transnationella momenten i den undersökta processen. Inslagen av metodologisk nationalism har, historiskt sett, tenderat att underskatta transnationella faktorer processer av detta slag:

Historical narratives and interpretations are thus structured beforehand by national perspectives, limitations, sources, concepts, and categories. Methodological nationalism also involves a tendency to see the history of each country as unique, and quite distinct from developments in other countries or regions in the world.²⁵

Ett par orienteringspunkter hämtade från denna internationella forskning kan tjäna som god impulsgivare för denna uppsats. För att öppna uppsatsens analytiska rum och kontextualisera processen, men även utstaka ett par ledande forskningsproblem, följer nedan en redogörelse över ett par forskningslinjer. I den internationella forskningen har jag identifierat ett begreppspar som präglar utgångspunkterna; *centrum/periferi*, *idé/praktik*, och *kultur/politik*.

Ett gott exempel på den särskilt levande tyskspråkiga forskningslitteraturen är den redan nämnda antologin *Europabilder im 20. Jahrhundert*. I antologin beskriver redaktören Frank Bösch att periferi och centrum länge varit ett splittrat begreppspar i europeiseringsstudier. Å ena sidan finns det ett starkt och levande postkolonialt arv med intresse för hur Europa har konstruerats genom ett spel av diskurser och bilder som européer skapat i förhållande till *den andre*. Perspektiven springer framför allt från Edward Saids klassiska studier *Orientalism* (1978), om hur européer avbildade, konstruerade och skapade diskurser kring Asien och Östeuropa för att framhålla den egna kulturen såsom den moderna, rationella, utvecklade och, slutligen, överlägsna.²⁶ Å andra sidan har, i takt med världen och Europas globalisering, nya perspektiv riktats mot periferin. Bösch konstaterar att det utgångspunkter hellre borde undersöka Europas periferi inte bara som projektionsytor – utan som områden som själva bär på perspektiv.²⁷ Studier har klassiskt sett placerat sin geografi bland kärnländerna i den (västeuropeiska) gemenskapen. Som mål med sin antologi ser Bösch därför syftet att

²⁵ Stefan Eklöf Amirell, "The end of methodological nationalism: the internationalization of historical research in Sweden since 2000" *Scandinavian Journal of History*, 2022, Vol 47.

²⁶ Edward Said, *Orientalism*, Ordfront. 2016, [1978].

²⁷ Bösch (2012), se även Jessica Wardhaugh, Ruth Leiserowitz & Christian Bailey "Intellectual Dissidents and the Construction of European Spaces, 1918–1988", ingår i Martin Conway. & Kiran Klaus Patel (red.), *Europeanization in the twentieth century: historical approaches*, Palgrave Macmillan, 2010; Jessie Labvov, *Transatlantic Central Europe: Contesting Geography and Redefining Culture beyond the Nation*, Central European University Press, 2019.

undersöka hur ”periferin” själv tolkat sitt europeiska tillstånd och förhållande till övriga Europa.²⁸ Dessvärre – eller föga förvånande – ingår inga artiklar i denna antologi om Sverige, men flertalet artiklar tematiserar kring vad som kan karaktäriseras som olika typer av *bryggfunktioner* i Europas utkant. Christian Domnitz artikel ”Zwischen Untergrund und Parteidiktion” pekar på *underground*-rörelser i östeuropeiska samhällen. Domnitz spänner blicken vid dissidentförfattare och intellektuella som var viktiga för konstruktionen av europeiska narrativ i Östeuropa och menar att de utgjorde bryggor till en (väst)europeisk kultursfär.²⁹ I stället för att betrakta Östeuropa som en projektyta för en europeisk blick – från exempelvis tyskar eller fransmän som bestämmer östeuropéer som den ”andre i Europa” – vill Domnitz med fler forskare undersöka hur östeuropéer själva förstod sin europeiska identitet.³⁰ Även Mats André understryker också vikten som periferin på en gång utgör som analysområde och idégivare. I sin brett hållna idéhistoriska monografi *Thinking Europe* lyfter han bland annat de centraleuropeiska diskurser som uppstod under 1970 och 80-talet. André analyserar att hur ett stärkt europeiskt medvetande uppstod i Östeuropa, som präglades till stor del av sin sitt utanförskap med en västeuropeisk gemenskap. I Östeuropa formulerades starka uppfattningar om ett kulturellt Europa – som i sin tur stod i konflikt med den politiska delningen som följde ur kalla krigets blockpolitik.³¹

Idé-praktik är ytterligare ett begreppspar som denna uppsats intresserar sig för. Medan idéhistoriska studier länge kunnat erbjuda historier över diskurser och ”bilder av Europa” konstaterar andra perspektiv att det fler sätt att studera förverkligandet av processen. Nämnas som en typisk idéhistorisk studie kan *Die Schriftsteller und Europa* (1992) av germanisten Paul Michael Lützeler. Monografen gör en genomgång av hur författare från romantiken till 1992 har förstått, skildrat och gestaltat Europa. Monografen ger dels en bild över förhistorien till begreppet, men i synnerhet det sista kapitlet, som undersöker perioden 1961–91, är av särskilt värde för denna uppsats. Lützeler menar att 1980-talet var ett produktivt årtionde vad gäller Europadiskussioner: ”... die Schriftsteller während der achtziger Jahre [begannen] Europa neu zu entdecken.”³² I denna historieskrivning framhåller Lützeler dialoger som förts

²⁸ Bösch, (2012), s.9.

²⁹ Christian Domnitz, ”Zwischen Untergrund und Parteidiktion Transfer und Aneignung von Europeanarrativen im sozialistischen Ostmitteleuropa 1975-1989” ingår i Bösch (red.) (2012).

³⁰ Ibid. Se också Jessica Wardhaugh, Ruth Leiserowitz & Christian Bailey “Intellectual Dissidents and the Construction of European Spaces, 1918–1988”, ingår i Conway, M. & Patel, K.K. (red.) *Europeanization in the twentieth century: historical approaches*, Palgrave Macmillan, 2011.

³¹ André Mats, *Thinking Europe: A History of the European Idea since 1800*, Berghahn Books, 2023.

³² Paul Michael Lützeler, *Die Schriftsteller und Europa: von der Romantik bis zur Gegenwart*, Piper, 1992. s.443.

mellan öst-väst men även variationer i hur författare i olika geografiska delar i Europa, i olika politiska kontexter, formulerade och förstod vad detta Europa var.

Men även olika praktiker för europeisering bör understrykas som viktiga för dess förverkligande. Dessa studier menar att forskning inte nödvändigtvis behöver bestämmas av europeiska begrepp eller en specifik idéproduktion. Florian Greiner har framhållit medierna och tidningar som väsentliga kommunikativa strukturer i samhället som kunde utgöra sammanhang för europeisering. Tidningar och massmedier som bildat ett brett nätverk från Europa till USA, menar han, bildade mötespunkter som i sin tur realiserade europeisering och stärkte europeiskt medvetande.³³ Europeiseringens praktiker dras till sin spets av forskare som Robert Gerwarth and Stephan Malinowskis artikel ”Europeanization through Violence?”, i vilken de undersöker den europeiska kolonialismen och de två världskrigen som typer av europeisering. De vänder sig mot en europeisering som ett fredfullt projekt och betraktar hellre europeiseringens mörka sidor. Tvärtom menar de att ett väsentligt drag i européers tankevärld och självbild, i synnerhet innan efterkrigstiden, har konstruerats mot bakgrund av konflikter och krig.³⁴

En sista poäng har redan tangerats, nämligen relationen mellan politikens omvandlingar och kulturens blick på världen. Relationen formulerar egentligen en av historieämnets mest grundläggande historiefilosofiska frågor, rörande vad som driver historien framåt: politik eller kultur? Vad, och hur, bestämmer om Sverige är europeiskt eller inte – bestäms det av täta kulturella förbindelser eller av en politisk integration med en organisation som heter EG? Nu är ”kultur” aldrig ett begrepp som kan avgränsas från politiken – en konstnär kan vara minst lika politisk som en politiker – men i nämnda Domnitz artikel görs en grundläggande sociologisk indelning mellan olika fält i samhället. Kultur kan betraktas som ett eget fält i ett samhälle: en offentlighet med sina särskilda aktörer, arenor och språk som inte nödvändigtvis harmoniserar med en övrig politisk diskurs.³⁵ Stefan Nygård har fortsatt resonemang om olika ”bryggfunktioner” och har beskrivit bilder om Europa i Finland under förra sekelskiftet. I Finland formulerades ”Europa” som en motpol mot den hägrande makten i öst, men även som kritisk motpol i anti-svenska sammanhang. Nygård följer i sin artikel bland samhällets

³³ Florian Greiner, ”Der transatlatische Spiegel. Konstruktionen des ”Europäischen” in englischen und deutschen Printmedien 1914–1945”, ingår i Bösch (red.) 2012.

³⁴ Robert Gerwarth & Stephan Malinowskis, ”Europeanization through Violence? War Experiences and the Making of Modern Europe”, ingår i Martin Conway & Kiran Klaus Patel (red.). *Europeanization in the twentieth century: Historical approaches*. Palgrave Macmillan, 2010,

³⁵ Domnitz, (2012).

konstnärer och författare; ”periferins kulturella rum” skriver han som fylldes av en sorts ”Europa-begeistring” för kultur och konst från kontinenten.³⁶

Det börjar bli dags att skapa mer teoretisk bekantskap med begreppet europeisering. Men av vad som framgår i den tidigare forskningen är det ett fält med högst varierade utgångspunkter. Europeisering realiseras genom idéer och praktiker, i centrum och i periferin, liksom på olika nivåer eller skikt i samhället. I följande avsnitt avser jag att precisera den specifika typ av europeisering som uppsatsens kommer analysera.

1.4 Teori

I följande avsnitt avser jag att redogöra och argumentera för uppsatsens teoretiska ramverk. Inledningsvis presenteras de senare årens omvärderingar av det teoretiska begreppet *europeisering*, som öppnat det mot vidare vyer. Därefter föreslås begreppet *kulturell europeisering* för att precisera den särskilda typ av process som står i centrum för uppsatsen. I lanserandet av detta begrepp, och i en argumentation kring varför det skiljer sig från en övrig europeisering, kommer det dessutom att tillfogas en begreppsapparat hämtad från Koselleck och hans teorier och historiska tider och temporaliteter. Slutligen följer ett resonemang om hur ett par kunskapshistoriska begrepp kan fungera som analytiska ingångspunkter för studiens fokus som orienterar, förankrar och konkretiserar studiet av europeiseringen.

1.4.1 Europeisering reviderad

Senast 2022 beskrevs europeisering som en teori befann sig i *en vogue*.³⁷ Som följt av samtidens kriser och utmaningar, av allt från euro-krisen 2008 till internationella, inomeuropeiska restriktioner i Covid-19:s följd, har forskare alltmer blickat tillbaka på de processer och historiska förlopp som skapat förutsättningar för samtidens europeiska sammanhang: av såväl samarbeten som disintegrerande moment i historien. Europeisering formulerades som inomvetenskapligt begrepp redan under 1980-talet, men fick bredare genomslag efter Berlinmurens fall när nya teoretiska begrepp behövdes för att förklara en nya geopolitisk situation.³⁸ Under 1990-talet förknippades begreppet primärt med juridiska och politiska processer, och i synnerhet jurister studerade olika typer av europeisk styrning och

³⁶ Stefan Nygård, ”Die Moderne übersetzen: Visionen und Gebrauchsweisen von Europa in Finnland”, ingår i Bösch (red.) 2012.

³⁷ Florian Greiner, Peter Pichler, Jan Vermeiren, “Reconsidering Europeanization: An Introduction”, ingår i Florian Greiner m.fl. (red.) *Reconsidering Europeanization: ideas and practices of (dis-)integrating Europe since the nineteenth century*. De Gruyter Oldenbourg, 2022, s.3.

³⁸ Carl Vincent Reimers, *När stormen kom till Stockholm: Europatanken i svensk pressdebatt under revolutionsåret 1848*, masteruppsats Lunds universitet. 2022, s.21

implementerande av överstatliga principer i nationella juridiska system.³⁹ Andra forskningsprojekt orienterades kring politiken. *Europa – historiens återkomst* (1992) lett av lundaprofessorn Sven Tägil placerade europatankens återkomst i national-politiska sammanhang i centrum för undersökningar. Redaktörerna för antologin poängterade i inledningen att de vände sig från en rent ekonomiskt orienterad förståelse av europeisering. De ville placera stater, statsbyggande och nationer i centrum för undersökningarna och gick tillbaka till medeltiden – om inte ännu längre tillbaka i sina nationalhistorier. I sammanlagt 11 artiklar undersöktes olika nationella fall av europeisering; hur länder som Frankrike, Tyskland och Sverige, men även Jugoslavien och Makedonien, följt processer som på olika sätt integrerat och skapat sammanhållande europeiska kontexter.⁴⁰

Sedan 2010-talet har begreppet dock omstöpts. Forskningen har både fördjupats och breddats. Några av de främsta initiativtagare till detta har varit historikerna Ulrike von Hirschhausen och Kiran Klaus Patel som har påtalat behoven för mer mångsidiga och öppet formulerade teorier. För att europeisering ska vara användbart som teoretiskt ramverk för historiska studier föreslog de följande definition:

Europeanization as a variety of political, social, economic and cultural processes that promote (or modify) a sustainable strengthening of intra-European connections and similarities through acts of emulation, exchange and entanglement and that have been experienced and labelled as ‘European’ in the course of history.⁴¹

En betydande skillnad från 1990-talets definitioner är framhållandet av mångsidigheten i europeiseringens karaktär. Tillsammans med historiker som Timm Beichelt framhåller Hirschhausen och Patel att europeisering inte är en teleologisk process som riktar sig klart och tydligt mot ett mål: traditionellt förstått som ett sammanhållet och fullt integrerat EU. De menar att europeisering inte kan begränsas till integrativa element, utan att parallella processer av begränsningar och fragmentisering också bör inrymmas i begreppet. Europeisering ska uppfattas som en dialogisk historisk process som kan ge upphov till varierade uttryck, till och med former av ”av-europeisering” och europeiseringens aktörer, menar de, behöver inte heller nödvändigtvis vara medvetna om deras roller i processen.⁴²

³⁹ Ulrike von Hirschhausen & Kiran Klaus Patel, “Europeanization in History: An Introduction“ ingår i Conway & Patel (red.), 2010, s.2ff.

⁴⁰ Sven Tägil, (red.) (1998).

⁴¹ Hirschhausen & Patel, (2010), s.2.

⁴² Hirschhausen & Patel (2011) 2f. Se även Timm Beichelt m.fl. (red.), *Ambivalenzen der Europäisierung: Beiträge Zur Neukonzeptionalisierung Der Geschichte Und Gegenwart Europas*, Franz Steiner Verlag, 2021.

Europa – historiens återkomst kan utifrån den backspegeln betraktas följa en närmast fukuyamask logik av att studera det förflutna och hur det leder fram till ett historiens slut: det efter Berlinmurens öppnande enade Europa. Likaså ifrågasätter nytillkomna perspektiv ett ensidigt fokus på politiken och dess institutioner.

I fortsättningen av att nysta i vad europeisering kan betyda i Hirschhausen och Patels följd publicerades 2022 antologin *Reconsidering Europeanization*. I introduktionen redogör redaktörerna för en semantisk historia över ordet ”Europeanization”, som visar att det förekom redan 1840. Det användes sedan frekvent under mellankrigsåren och följer därefter, under efterkrigstiden och samtidshistorien, perioder av både ”more Europe” and ”less Europe”.⁴³ Med det understryker de, liksom Hirschhausen och Patel, behovet av ett mångsidigt och flexibelt användningssätt av begreppet som kan täcka in en längre historia som inte likställer europeisering med ”EU-ization”.⁴⁴ De argumenterar: “Europeanization must be conceptualized as a multi-directional but also fundamentally reversible process of transnationalization, cooperation, and integration in Europe.”⁴⁵ Den noggranna läsaren av deras artikel noterar också, att när de citerar Hirschhausen och Patels ovan anförda definition av europeisering, har de utelämnat formuleringen ”and that have been experienced and labelled as ‘European’ ”. Den delen har klippts bort från deras citat och med deras definition är den semantiska formen ”Europa” mindre relevant för studiers ingångspunkter till källmaterial.⁴⁶ Denna definition, som betonar den mångfacetterade karaktären och aldrig på förhand bestämda riktningen av europeisering, tjänar som primär utgångspunkt för denna uppsats.

En viktig poäng i de nya europeiseringsperspektiven har varit att idéer om Europa måste förankras i kulturella och sociala sammanhang: ”Ideas of Europe have never been purely abstracted principles”, står det i en programförklarande skrift, och därmed betonar författarna att europeisering också realiserar genom praktiker.⁴⁷ Därmed ställer de sig tveksamma till ensidigt idéhistoriska studier av europabegrepp som inte tar hänsyn till diskursens politiska, sociala och kulturella kontext. Var, när och hur tar sig europeiseringen uttryck? Hur realiserar den vid en given tidpunkt och kontext? Det är här denna uppsats utgångsläge i kultursidan aktualiseras som analytisk ingång till europeiseringsstudier. Jag avser att studera kulturjournalistik som en praktik – ett yrke, en metod och tillvägagångssätt – för

⁴³ Greiner, Pichler, Vermeiren (2022), s.17.

⁴⁴ Florian Greiner, m.fl. (2022), s.11.

⁴⁵ Florian Greiner, m.fl. (2022), s.5.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Hirschhausen & Patel, (2010), s.15.

europisering. Det kommer att vara genom aktörernas arbete – och roller på kultursidan – som de realiserar och förverkligar en europisering.

1.4.2 Kulturell europisering som tidsskikt

Men i och med syftet att skifta utgångsläge för studiet av Europa vill uppsatsen härmed precisera en specifik typ av europisering. För att även på en teoretisk nivå avgränsa undersökningen mot de statsvetenskapliga eller ekonomiskt dominerande perspektiven föreslås härmed begreppet *kulturell europisering*. Begreppet ansluter sig till ovan föreslagna förståelse av europisering som en icke-teleologisk, öppen och mångbottnad process. Med andra ord: kulturella processer som förstärker, förändrar eller omarbetar interkulturella europeiska sammankopplingar, liksom praktiker av sammanflätningar och utbyten mellan europeiska länder. Den kulturella europiseringen siktar in fokuset på cirkulationen av idéer, värden, uppfattningar och identiteter som berör och kan kopplas till Europa, och som i sin tur förstärker banden mellan europeiska kulturer.⁴⁸

Syftet med uppsatsen är till dels att utforska vad som inryms i en kulturell europisering; vissa frågor om den kulturella europiseringens beståndsdelar bör därför lämnas öppna. Samtidigt följer jag ett antagande att en kulturell europisering inrymmer delvis andra moment än en statsvetenskaplig eller ekonomisk sådan. För att avgränsa en sådan process från övriga processer menar jag att det finns skäl att fästa blicken vid de grundläggande temporala dimensioner som aktiveras. Poängen griper an uppsatsens syftesformulering: att skiftet från en politisk till en kulturell europisering inte bara handlar om ett förskjutet fokus vad gäller arenor, aktörer och offentligheter; det erbjuder också en ny historisk kronologi. Därmed blir det relevant att introducera den tyska historieteoretikern Reinhart Koselleck.

I Reinhart Kosellecks historieteori formuleras grundläggande frågor om människans sätt att leva och verka i tid, liksom hur tid som ämne definierar den historiska vetenskapen. Detta basala begrepp – *tid* – är för Koselleck inte ett singulärt fenomen utan ett begrepp som bäst förstås i termer pluraliteter av tider. Här kan det vara relevant att introducera begreppet tidsskikt – *Zeitschichten* – som Koselleck döper sin essäsamling från 2000 – som illustrerar denna bärande tanke av tidens sätt att inrymma flera historier och temporala skikt. Koselleck använder *tidsskikt* som metafor för att illustrera att man i ett utsnitt av *en tid* – ett nedslag i

⁴⁸ En parallell diskussion som har förts är skiftet i globaliseringsstudier och hur det där har föreslagits en typ av kulturell europisering. Se Steger, Manfred B. & James, Paul, *Globalization matters: engaging the global in unsettled times*, Cambridge university press, 2019.

historien – kan skära ut ett flertal tider som likt lagrade geologiska jord- eller skifferlager samexisterar i skiktade former. I en tid rymms i själva verket flera riktningar, bakåt och framåt: ”Denn die historischen Zeiten bestehen aus mehreren Schichten, die wechselseitig aufeinander verweisen, ohne Gänze voneinander abzuhängen”, skriver Koselleck.⁴⁹ I ett nedslag i historien går det alltså att finna spår av andra tider än det enskilda ögonblicken; samtiden, eller den historiska situationen, är med Kosellecks förståelse aldrig samtidig med sig själv utan för att förstå tiden måste dessa lager och skiktningar skärskådas och blottläggas.⁵⁰ En centralt placerad tanke i Reinhart Kosellecks historieteori är att begrepp fungerar som katalysatorer för dessa historiska tider och de får en särskilt sprängkraft i historiska processer av omvälvning och acceleration. Med begreppen aktualiseras varierade historiska tider; ur nuet träder det fram händelser och historier som dessutom tecknar möjlighetsbetingelser för framtiden. Men i Kosellecks tanketradition finns dessutom en avsevärd skillnad mellan begrepp och ord. Bådadera kan visserligen vara mångtydiga, men denna mångtydighet befinner sig på olika nivåer. Medan ord kan klargöras genom att de beskrivs i sina specifika kontexter menar Koselleck att begrepp har en mycket mer inneboende spänning i sig.⁵¹ Europa bör förstås som ett begrepp i detta mer mångtydiga sätt och hur, eller om, det aktiverades i denna särskilda europeiseringsprocess är en fråga som återstår att empiriskt undersöka.⁵²

Ett väl valt empiriskt exempel av Kosellecks tidsskikt är den tyska återföreningen: DDR inkorporerades relativt snabbt in i Förbundsrepubliken och omvandlades konstitutionellt och politisk till en del av samma nation. Händelserna – murens öppnande 1989 – och den konstitutionella historien pekar obestridligt på ett sådant faktum. Däremot kan inte samma kronologi och händelseförlopp sägas motsvara det ekonomiska och kulturella planet; flera skillnader återstod generationer in vad gäller mentaliteter, socioekonomiska förhållanden och sociala relationer. Dessa processer dröjer längre, menar Koselleck, och varje empirisk undersökning av ett sådant historiskt skede måste arbeta med en mer mångskiktad tidsteori (”mehrschichtigen Zeittheorie”).⁵³ På likartat sätt föreslår denna uppsats att begreppet europeisering bör förstås: som en mångt mer mångskiktad process än den politiska process

⁴⁹ Reinhart Koselleck & Hans-Georg Gadamer, *Zeitschichten: Studien zur Historik*, Suhrkamp, 2000. s.20.

⁵⁰ Koselleck & Gadamer, (2000), 20ff.

⁵¹ Reinhart Koselleck, “Einleitung,” ingår i *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Otto Brunner, Werner Conze, & Reinhart Koselleck (red.), Ernst Klett Verlag Stuttgart, 1972, xxii–xxiii.

⁵² Bo Stråth menar att Europa bör betraktas som ett begrepp i Kosellecks bemärkelse. Se Stråth (1992), s.113f.

⁵³ Koselleck & Gadamer, (2000), 22f.

som bestäms av exempelvis EU-direktiv eller ideologiska omvandlingar av den politiska offentligheten.

Med begreppet *Zeitschichten* kan tid inte betraktas som en linjär process som utvecklas från en epok, eller period, till en annan i enlighet med modernitetens tidsuppfattning. Tidsuppfattningar och temporala strukturer avlöser inte varandra och skapar definitiva brottytor; de ackumuleras och lagras i skikt. Detta har föranlett den norske historikern Helge Jordheim att föreslå begreppet *multipla temporaliteter*. Begreppet vänder sig mot en förenklad läsning av Koselleck som Jordheim anser dominera i en framför allt anglosaxisk Koselleck-reception. Jordheim anklagar historiker som Kathleen Davis, Peter Osborne och Lynn Hunt för att de alla gemensamt har läst Kosellecks begreppshistoria i allmänhet och bok *Vergangene Zukunft* i synnerhet primärt som en teori om inträdet av en modernitetens tidsuppfattning.⁵⁴ Men Jordheim framhåller att det alltid finns och alltid har funnits konkurrerande tidsuppfattningar som kan utmana dominerande tidsformer. Jordheims menar att studier i Kosellecks efterföljd bör studier inbegripa och intressera sig för överlappande temporala strukturer som, vad han beskriver, motverka periodiseringen (”defy periodization”). Alternativt kan de, menar Jordheim, till och med vara konstruerade med syftet att bryta eller motverka periodiseringens underliggande logik.⁵⁵

Om en pendel i Kosellecks historieteori orienteras kring en typ av dekonstruktion eller ett friläggande av tidens pluralitet, finns en motsvarande rörelse av synkronicitet och sammanförande av tider. I förståelsen av historien som uppbyggd av multipla temporaliteter bör historiska processer som aktivt sammanför temporaliteter likaså vara av intresse för historiker. *Synkronisering* är ytterligare ett begrepp som Jordheim diskuterat, inte minst i relation till sociologer och historiker som Harmut Rosa, Francois Hartog och Niklas Luhmann. Med begreppet ”act of synchronisation” försöker han teckna den motsatta rörelsen av nedbrytningen av tidens *diakronicitet*; det teoretiska begreppet sammanför och samordnar tidsuppfattningar.⁵⁶ Synkronisering handlar om olika ingripanden som medvetet eller icke-medvetet sammanför historiska tider och orienterar dem mot samordnade punkter, framtider eller historier. Det kan vara exempelvis en nationalisering av en stat som aktivt strävar efter en enande nationell historia eller genom demokratiska val där agendor utstakas som pekar mot framtiden. Jordheim föreslår media som ett medium som utgör fruktbara ingsångpunkter

⁵⁴ Helge Jordheim, ”Against periodization: Koselleck’s theory of Multiple Temporalities”, ingår i *History and Theory*, 2021a, Vol.51:2.

⁵⁵ Om det specifika resonemang om avvisandet av en periodisering, se Jordheim 2021a, s.157.

⁵⁶ Helge Jordheim, “After supersynchronisation: How media synchronise the social”, *Time & Society* 2021b, vol 30:3, s.404.

för en sådan process: ”media also synchronise diachronically, in the rhythms, intervals and sequences they impose on communication, and in the form of orientation they enable to the past and future.”⁵⁷ I en europeisering blir det en intressant fråga: i vilken grad kultursidan kunde fungera som en sådan plats för synkronisering? Detta förblir en öppen fråga för undersökningen: utgår kultursidans karaktär i en kulturell europeisering utifrån synkronisering eller fragmentering av tider. Är syftet med arenan att aktivt föra samman historiska tider eller snarare låta dem samexistera?

I denna uppsats erbjuder Kosellecks begrepp *Zeitschichten* – inbegripet Jordheims begrepp *multipla temporaliteter* – ett sätt att karaktärisera kultursidan, och den kulturella europeiseringens särskilda rytm. Begreppet möjliggör för en analys av en kulturell europeisering tolkad inte bara som ett särskilt fokus på ett delfält i samhället utan även ett specifikt, och i tidigare forskning utforskat, tidsskikt i europeiseringsprocessen. Teorierna låter analysen gräva i processens särskilda kronologi, liksom teckna konturerna av de historiska orienteringspunkter som bestämde kultursidans europeisering och som – möjligtvis – divergerade från den politiska europeiseringen. Följaktligen blir det en fråga som ställs av det teoretiska ramverket: hur en politisk och kulturell europeisering kunde motverka eller hämma varandra eller löpa i spår som stod i konflikt med varandra. Det är en viktig utgångspunkt för studien: att inte förutsätta en harmonisering av de politiska och kulturella processerna.

1.4.3 Kunskapshistoriska utgångspunkter: cirkulation, offentlighet, arena, aktör

Syftet med denna uppsats är således att undersöka en kulturell europeisering och hur den förverkligades och avgränsades på svenska kultursidor. För att ringa in den särskilda platsen för undersökningen följer härnäst ett par kunskapshistoriska resonemang om hur ämnet för uppsatsens kan avgränsas och metodologiskt närmas. De kunskapshistoriska begreppen erbjuder analytiska kategorier som tillåter en förankring av europeiseringen i sina konkreta sociala, kulturella och mediala sammanhang. De primära begreppen är: cirkulation, kunskapens medie- eller kunskapsformer, dess arenor och aktörer. Låt mig redogöra för dessa, samt upprinnelsen till deras historiografiska bruk.

När kunskapshistoria lanserades i Sverige stod tidigt *kunskapens cirkulation* som centralt teoretiskt begrepp. ”Ett nyckelbegrepp”, hette det i tidig programmatisk skrift från 2017, som ifrågasatte principen om ”spridning och att det skulle finnas något slags startpunkt

⁵⁷ Ibid.

för kunskapen.”⁵⁸ Grundpremisen för cirkulation, såsom pionjären inom kunskapshistoria Philipp Sarasin formulerar den, är att kunskap i grund och botten har en hybridisk karaktär.⁵⁹ Sarasin fortsätter: ”Auch in gut begründeten wissenschaftlichen Systemen finden sich immer mehr oder weniger deutlichen Spuren der Herkunft, der kulturellen, politischen oder sozialen Existenzbedingungen und der spezifischen Verwendungsweise von Wissen.”⁶⁰ Kunskap är, med andra ord, enligt Sarasin, inte enbart en vetenskaplig produkt som klart och enkelt kan avgränsas till det labb – eller forskningssal eller tidningsredaktion – som det härrör från utan det har förankringar, kopplingar och relationer till kulturella, politiska och/eller sociala diskurser utanför det. En sorts historisk-sociologiskt kunskapsbegrepp är därmed vad som antas. Det är därför Sarasin kan påstå att kunskap ”utvecklas, förändras och realiserar” i sin trädning mellan aktörer och olika samhällsliga sfärer, eftersom den inte bara ”sprids” utan ges en ny livsform i varje möte med ett nytt sammanhang.⁶¹ Begreppet *kunskapens medieformer* – eller olika typer av *kunskapsformer* – inbegriper cirkulationsbegreppet grundläggande premisser att den alltid är formaterad; kunskapen existerar inte som oförmedlad eller ren substans utan har alltid, som Sarasin påpekar, en form som härbärgerar den. Det är dessa mediala förutsättningar, eller konventioner, som på en gång möjliggör för kunskapen och skapar dess begränsningar.⁶²

Men cirkulationsbegreppet, som tar sikte på att undersöka kunskap inom ramen för ett brett samhällsperspektiv, har både för- och nackdelar, och kritiken av begreppet har haglat. James Secord, som lanserade begreppet 2004 i vetenskapshistoria, har blivit kritisk till dess överanvändande och kallat det ett ”buzz-word” som används allt för flyhänt; globalhistorikern Kapil Raj har hävdade att det är ett ”recurrent, though non-theorized, concept”.⁶³ I denna följd har lundahistorikern Johan Östlings forskning de senaste åren gjort det till ett viktigt mål att konkretisera analysmodeller för cirkulation. Johan Östling har bland annat formulerat ett arenabegrepp som fruktbar ingång till cirkulationsstudier. Arenan härleds tillbaka till den tyska sociologen Jürgen Habermas klassiska teorier om en borgerlig offentlighet och offentlighetens omvandlingar. Den borgerliga offentligheten förstås av Habermas som ett

⁵⁸ Johan Östling & David Larsson Heidenblad, ”Cirkulation – ett kunskapshistoriskt nyckelbegrepp”, *Historisk tidskrift*, 2017, Vol 137:2.

⁵⁹ Philipp Sarasin, ”Was ist Wissensgeschichte”, *Internationales Archiv für Sozialgeschichte in der deutschen Litteratur*, 2011, 36:1, s.166.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Sarasin (2011), 167–170

⁶² Ibid. För resonemang om begreppen kunskapsform och medieform, se Johan Östling, *Humboldts universitet: bildning och vetenskap i det moderna Tyskland*, Atlantis, 2016, s.27f.

⁶³ Citat och kritik är hämtad från Johan Östling ”Circulation, Arenas and the Quest for Public Knowledge: Historiographical Currents and Analytical Frameworks”, ingår i *History and Theory*, 2020a, 59:4 s.119.

säregt socialt område: det byggs upp av institutioner och mötesplatser för medborgare och är arenor för samtal. I synnerhet förstår Habermas denna offentlighet som ett nödvändigt villkor för den offentliga, demokratiska diskurs som växte fram under 1800-talet.⁶⁴ I Östlings kunskapshistoriska tappning är det likaledes en offentlighet för kunskaps-cirkulation. Han myntar begreppet *offentlig kunskapsarena*: ”En plats som inom sina givna ramar erbjuder möjlighet och sätter gränser för cirkulation av kunskap. Den fungerar som en mötes- eller åskådningsplats för en viss typ av kunskapsaktörer och en viss typ av publik.”⁶⁵ En kunskapsarena är med andra ord en plats som har en uppställning kunskapsformer och aktörer och på så sätt fodrar för samhällelig kunskaps-cirkulation. De utgör en konstituerande länk eller ett fundament i den bredare kunskapens infrastruktur (*infrastructure of knowledge*) som varje offentlighet förutsätter.⁶⁶

Kunskapshistoriska perspektiv har också gjort det till sin käpphäst att framhålla *kunskapens aktörer*. Verksamma i offentligheter och i kunskapsprocesser är alltid människor – yrkesgrupper, personer av sociala klasser, bärande på olika typer av utbildningar och kunskaper (teoretiska, praktiska osv) – som möts och interagerar med varandra. Jag har själv argumenterat i min c-uppsats för att aktörer som sådana bör betraktas som beståndsdelar i en kunskapsarenas egen – och i förlängningen offentlighetens – infrastruktur: de i sig fungerar som noder mot världen som klistrar kunskap och skapar kunskaps-cirkulation. I exemplet radioprogrammet *OBS! kulturkvarten* kunde de med sina utrikeskorrespondenter och bokrecensenter sätta Sverige i kontakt andra europeiska kulturscener.⁶⁷ Även David Larsson Heidenblad har resonerat på ett liknande sätt och menar att det var aktörer som var drivande för den gröna vändningen i Sverige: ”Det samhälleliga genombrottet skedde, som jag ser det, på grund av att specifika människor gjorde specifika saker vid specifika tidpunkter”.⁶⁸ Teoretiskt finns inom kunskapshistorisk forskningstradition därmed en omorientering från ett systemorienterat kunskapsbegrepp – som Michel Foucaults episteme eller Thomas Kuhns paradigmbegrepp – som fungerar på en övergripande nivå som struktur och bestämmer aktörernas handlingsrum. Nej, tvärtom finns det en poäng i att tala om kunskapsaktörer som initierande och skapande av kunskapsprocesser. Genom texter och praktiker utstakar de

⁶⁴ Jürgen Habermas, *Borgerlig offentlighet: Kategorierna ”privat” och ”offentligt” i det moderna samhället*, Arkiv förlag, 1984, [1962].

⁶⁵ Johan Östling, ”En kunskapsarena och dess aktörer: Understrecket och kunskaps-cirkulation i 1960-talets offentlighet”, 2020b, 140:1, s.119.

⁶⁶ Östling (2020a), s.123.

⁶⁷ Olof Bärtås, ”Kunskap i takt med tiden: Kunskaps-cirkulation och cirkulationsmöjligheter för tyska frågor i radioprogrammet OBS! 1969–1972”, ingår i *Historisk studenttidsskrift*, 2021, Vol: 3:1.

⁶⁸ David Larsson Heidenblad, *Den gröna vändningen: en ny kunskapshistoria om miljöfrågornas genombrott under efterkrigstiden*, Nordic Academic Press, 2021, s.15.

riktningar, plogar upp vägar och skapar förutsättningar för kunskapens fortsatta cirkulation; de är i sig är pådrivande i förflyttningen av kunskapens positioner.⁶⁹ Utifrån ett sådant resonemang vill jag tala om *europiseringens aktörer*: aktörer som organiserar, förstärker och konstituerar en kulturell europeisering. De är, genom sina praktiker, arbetet och medverkan på kultursidan delaktiga i att en europeisering introduceras eller presenteras i offentliga sammanhang och de kan på samma gång själva förkroppsliga – ge uttryck för eller formulera europeiska idéer – inom ramen för sina specifika sammanhang.

För att studera europeiseringen följer jag således ett aktörsperspektiv. Men hur kan aktörer studeras, begreppsligöras och fångas inom ramen för en teoretisk, kunskapshistorisk, ram? Hur kan de metodologiskt närmas? Nya impulser inom vetenskapshistoria har lanserat ett personabegrepp för att karaktärisera och urskilja olika typer av aktörer i komplext sammansatta sammanhang. Herman Paul har varit tongivande för att teckna roller och karaktärer, och han understryker att det inte räcker med studiet av forskningens ”performances” och ”doings” utan olika typer av dygder, önskningsroller och roller bör ägnas särskild uppmärksamhet.⁷⁰ I sina studier har Paul lanserat analytiska modeller som karaktäriserar idealtypiska konstruktioner över ett yrke. I dialog med sådana modeller kan vi karaktärisera en liknande modell, men mer lämplig för att urskilja olika typer av kulturjournalister och deras europeiseringspraktiker. Men modellen följer nedan, eftersom den snarare är metodologiskt än teoretiskt orienterad.

1.5 Metod, källmaterial och avgränsning

1.5.1 Metod och disposition

I ovan stycke har jag redan tangerat hur mina frågor och teorier kan operationaliseras i konkreta metoder. Men jag väljer att upprepa mig. Europeiseringen är ämnet för uppsatsen; ett par kunskapshistoriska nyckelbegrepp kommer fungera som tillvägagångssätt för att studera denna. För kunskapshistorien blir europeiseringen ett tematiskt fokus som ringar in ett särskilt ämne på kultursidan. Och å andra hållet möjliggör de kunskapshistoriska nyckelbegreppen en analytisk konkretion och ingång till en europeisering som jag menar kommer kunna svara på hur nya europeiseringsperspektiv har efterfrågat att studier ska utformas.⁷¹

⁶⁹ Se Johan Östling & David Larsson Heidenblad, *The History of Knowledge*, (kommande). Se även Östling (2016), s.27f.

⁷⁰ Herman Paul, “What is a Scholarly Persona? Ten Thesis on Virtues, Skills, and Desires”, *History, and theory* 2014, vol, 53:3.

⁷¹ Greiner, m.fl, (2022) s.13.

Analyserna avser att teckna både brett och djupt i europeiseringen, men med aktörerna som ingångspunkt till ämnet. Utöver de redan nämnda kunskapshistoriska begreppen avser jag dessutom att formulera två analytiska kategorier för ytterligare operationalisera teorin och karaktärisera journalisterna som europeiseringsaktörer. Kategorierna är för det första aktörernas *roll* på kultursidan; för det andra deras europeiska rum. Den första kategorin fokuserar på olika typer av framträdelseformer i offentligheten. Var aktörerna intellektuella, översättare, introduktörer eller redaktörer? Frågan ansluter Herman Pauls resonemang om en *persona* och härvid bör en viktig poäng göras: kunskapshistoriskt har det funnits viktiga syften med att vidga offentlighetens och kunskapsprocessers aktörsrepertoar. Till skillnad från att enbart studera producenter av kunskap – forskare, författare med mera – har olika sorters mellanhänder varit intressanta, såsom översättare, redaktörer osv.⁷² Identifierandet av dessa roller utgår framför allt av vilka journalistiska texttyper, kunskapsformer och kunskapsarenor som journalistiken nyttjade. I den andra kategorin *europeiska rum* ingår karaktäriseringen av vilka områden i Europa som centerades och hamnade i fokus för en aktörs kulturjournalistik. Det är således en slags rumslig avgränsning och fokusering. För uppsatsen är det en premiss att journalisterna i sina sätt att närma sig Europa och bidra till europeisering på kultursidan gjorde detta i kraft av särskild expertis och kunskap; de utmärkte sig inom ramen för specifika områden och intresseområden som begränsades av exempelvis språkliga, teoretiska eller praktiska kunskaper. Hur dessa ramar – hur deras europeiska rum – formades och kringkars i varje aktörs fall förblir en fråga för undersökningen.

Inledningsvis börjar analyserna i bakgrundsteckningar av aktörerna för en allmän introduktion av dem. Därefter övergår analyserna i ett kartläggande block där summan av deras kulturjournalistik sammanfattas. I detta block karaktäriseras aktörernas genom såväl breda kvantitativa redogörelser som fokuserade läsningar av enskilda källtexter. I den sista delen siktar analysen in sig på specifika tidpunkter och centrala teman i journalisternas arbeten. Djupdykningarna motiveras av Sarasins resonemang om att undersökningar med aktörer i centrum har en farlig tendens slå över i en slags sociologisk reduktionism om de stannar i en karaktäristik av aktörens olika sorters kapital – av exempelvis deras ställning i ett socialt sammanhang. Kunskapshistorisk forskning, menar Östling, Jansson och & Svensson Stringberg i Sarasins efterföljd, bör av den anledningen dessutom analysera kunskapens innehåll och form. ”På så sätt”, fortsätter de, ”blir en persons förmåga och auktoritet att verka som kunskapsaktör också avhängig den teoretiska eller praktiska kunskap som han eller hon

⁷² Johan Östling, Anton Jansson & Ragni Svensson Stringberg, *Humanister i offentligheten: kunskapens aktörer och arenor under efterkrigstiden*, Makadam förlag, 2022.

besitter eller förmedlar.”⁷³ Det är i dessa senare moment som Kosellecks kategorier kommer användas för att belysa betydelsen av historiska tider och/eller begrepp i processen, av anledningen att det är ett teoretiskt ramverk som kräver fokuseras läsning av enskilda texter.

1.5.2 Val av aktörer och källmaterial

Aktörerna kommer primärt från tre tidningar: Madeleine Gustafsson (*Dagens Nyheter*), Richard Swartz (*Svenska Dagbladet*) och Per Landin (*Sydsvenskan*, men också visst engagemang för *Göteborgsposten* och *Dagens Nyheter*). Vetenskapsfilosofen Martin Denscombe har definierat fallstudier som fokus ett eller ett par partikulära fenomen som kan erbjuda fördjupande undersökningar av särskilda händelser, förhållanden eller processer inom sina givna sammanhang.⁷⁴ I denna uppsats är det en europeisering som ska undersökas och mina delstudier erbjuder olika vinklar och bilder av den givna processen. Vad hade hänt om en annan uppsättning aktörer valts? I ett förarbete har jag sonderat terrängen och resonerat kring ett större urval. Fler aktörer har tagits i beaktande; Otto Mannheimer, Kay Glans, Gunnel Vallquist, Steve Sem Sandberg med flera. Uppsatsens aktörer är inte valda av slumpen, utan för att komplettera varandra med avseende på tidningar och intresseområden. De är aktörer som jag på förhand har identifierat besitta intressen för en europeisk idédebatt. De är valda för att uppsatsen i sin helhet har velat sträva efter en bredd vad gäller olika dagstidningar och för att aktörernas politiska åskådningar, kön och viss mån sociala bakgrunder och generationstillhörighet ska komplettera varandra. Tillsammans hoppas jag att de ska bilda en bredare och sammansatt bild av kultursidan som arena, men givetvis inte utan motstridigheter eller konflikter dem emellan.

Uppsatsens primära källmaterial är tidningsmaterial. Aktörerna, och texter på kultursidan, är vad som avgränsar källmaterialet, med undantag för den sista bredare studien. Eftersom det till stor del är *Svenska Dagbladet* och *Dagens Nyheter* som jag följer under uppsatsens tidiga skede är det också dessa tidningar som den avslutande studien kretsar kring. *Sydsvenska Dagbladet* är bortvald, på grund av tillgänglighetsproblem och eftersom den inte hade samma tongivande roll i offentligheten.

Inhämtningen av aktörernas källtexter har präglats av två metoder eftersom tidningsarkiven för *Dagens Nyheter* och *Svenska Dagbladet* finns digitaliserade; *Sydsvenska Dagbladet* gör det inte. Vad gäller de två förstnämnda har jag använt Kungliga bibliotekets

⁷³ Östling, Jansson & Svensson Stringberg (2022) s.25.

⁷⁴ Martyn Denscombe, *The good research guide for small-scale social research projects*. 4:e utgåvan. Maidenhead: Open University, 2010, s.52–65.

sökfunktion på Dagstidning.kb.se och sökt på aktörernas namn med citattecken – ”Madeleine Gustafsson” – för att begränsa sökningarna. Därefter har jag gjort en genomgång av samtliga artiklar från 1977–1989 och noterat artiklar på kultursidan som orienterats kring Europa och europeiska länder.⁷⁵ Från Richard Swartz rör det sig om omkring 120 artiklar och Madeleine Gustafsson omkring 100. Per Landin är en udda fågel i sällskapet och uppsatsens första möte med honom var genom essäsamlingen *Tyska samtal: En resa genom fyra litteraturer* (1988), som samlar hans reportage från Sydsvenskan. Men eftersom nytrycken av artiklarna inte utgör en tillräckligt tillförlitlig källa – eller visar texterna i sin ursprungliga formgivning – blev det en tvingande faktor att hitta originaltexterna i tidningsarkiven. För inhämtandet av Landins artiklar har jag sovat bibliotekstjänsts katalog *Svenska tidningsartiklar* och därifrån har manUEllt sökt fram Landins artiklar i mikrofilmarkiv. Det har resulterat i något artiklar texter, omkring 60.⁷⁶

Vid sidan av detta primära källmaterial har jag ett sekundärt material bestående av kringliggande texter: kulturtidskrifter, i viss utsträckning internationella dagstidningar och olika typer av biografiska texter om mina aktörer. Intervjuer har förts med Richard Swartz och Madeleine Gustafsson för kompletterande biografiska bakgrunder och olika faktauppgifter. Per Landin är sedan 2021 bortgången så i stället kompletterades detta med en intervju med vännen, kollegan och översättaren Urban Lindström.

1.5.3 Avgränsning av en epok: ”Nach dem boom”

Det finns något bedrägligt över årtiondens roll i historieskrivning. Att anta att de är sammanhållna och enkelt avgränsade årtionden som bör undersökas som separata enheter med sina egna logiker och riktningar är självfallet vilseledande. Lika ofta är det udda årtal som 1945, 1973 och 1989 som markerar brotten i historien. Denna uppsats har den något brokiga inledningen 1977–1989, och syftet med det borte årtiondet är ett dra ett streck mot den tidigare politiska europeiseringsforskningen som markerar kalla krigets slut som en händelse som fick Sverige att lägga om utrikespolitiken och därmed tvinga fram det svenska EG-anslutandet. Denna uppsats vill, som redan konstaterat, undersöka en alternativ kronologi som inte har kalla krigets slut som nödvändigt villkor för en svensk europeisering. Snarare är

⁷⁵ Allmänt kan det sägas vara ganska få texter som uteblev. I Swartz fall ingick i princip samtliga av hans texter i databasen. I Landins fall uteblev två artikelserier om svensk litteraturkritik. I Gustafsson fall var det ett större antal recensioner av svensk och utomeuropeisk litteratur. Uppskattningsvis 50 recensioner.

⁷⁶ De omkring femton artiklar av Landin i DN och GP som finns digitaliserade har jag letat fram med samma metod som de övriga aktörerna.

kalla kriget, och den europeiska delningen, ett villkor för det Europa som kommer undersökas.

Den främre gränsen kräver också sina resonemang. Historiografiskt placerar sig uppsatsen inom vad de tyska historikerna Anselm Doering-Manteuffel och Lutz Raphael beskriver som *efter boomen*. Sedan Doering-Manteuffel och Raphael 2008 publicerade *Nach dem Boom* har ett nytt spår slagits in i samtidshistoriska studier, och åren efter 1970 ägnats intensifierad uppmärksamhet.⁷⁷ Författarna läser 1970-talet som ett ”strukturbrott” i europeisk efterkrigshistoria. Medan efterkrigstiden fram till dess präglats av ekonomisk och social stabilitet så bryter åren omkring 1973, med dess oljekris, konjunktursvängningar samt sociala och politiska omvälvningar, med den tidigare ordningen. Under 1970-talet trädde historien in i samtidens historiska epok, präglad av nyliberalism, finanskapitalism, en digital era och en förlust av kollektiva grupperingar.⁷⁸ Historikern Karl Haikola har resonerat om perioden i termer av en ”framtidens fragmentering” och talar i sin nyutkomna avhandling som ”ett långt 1970-tal” som begravnade en tidigare typ av framstegstro.⁷⁹ Jag menar, i linje med Haikolas resonemang, att det finns en särskilt intressant tematik som uppstår i förhållande till Sveriges europänärande ”efter boomen”.

Inom ramen för *Nach dem Boom*-historiografin finns det ett internationellt forskningsläge som argumenterar för att slutet av 1970-talet pekar mot 1980-talets stora frågor; åren både begravnade historien och bar på frön till något nytt.⁸⁰ Philipp Sarasin har föreslagit året 1977 som väsentligt för historiens omdaning:

Meine Analyse zielt [...] weniger auf große, gar weltpolitische Ereignisse als vielmehr auf die tiefen gesellschaftlichen, politischen, kulturellen, wissenschaftlichen und technologischen Verschiebungen und Brüche in Westeuropa und den USA, die sich, wie ich zeigen werde, auf eine erstaunliche Weise im Jahr 1977 bündeln lassen.“⁸¹

Sarasins monografi erbjuder en tacksam ingångspunkt till denna uppsats, inte bara för att han föreslår ett specifikt årtal, utan dessutom eftersom vi har en gemensam historiesyn som

⁷⁷ För detta, se Karl Haikola ”Historiska perspektiv på 70-talet”, *Scandia*, 2020, vol 86:1 Han noterar att en av flera ingångar till studier av en svensk historiografi om ”efter-boomen” är möjligheten att ”studera hur svensk offentlighet förändrades i takt med att den tidigare efterkrigstidens relativa ideologiska stiltje övergick i ett mer politiserat och osäkert samhällsklimat.”, s.93. Inom ramen för detta efterfrågar Haikola hur nya kontaktytor och kommunikativa sammanhang uppstod som svar på epokens kriser.

⁷⁸ Anselm Doering-Manteuffel & Lutz Raphael, *Nach dem Boom: Perspektiven auf die Zeitgeschichte seit 1970*. Vandenhoeck & Ruprecht, 2008.

⁷⁹ Karl Haikola, *Framtidens fragmentering: Sekretariatet för framsstudier och välfärdssamhällets dilemman under det långa 1970-talet*, Lunds universitet, 2023.

⁸⁰ Philipp Sarasin, 1977: *Eine kurze Geschichte der Gegenwart*, Suhrkamp 2021; Frank Bösch, *Zeitenwende 1979: Als die Welt von heute begann*, C.H Beck 2020; Daniel T. Rodgers, *Age of Fracture*, Belknap, 2011.

⁸¹ Sarasin, (2021) s.34.

understryker de långsamma omvandlingarna i historien. För uppsatsen har året 1977 visats fungera som en god medelpunkt i förhållande till forskningsämnet och aktörerna; året utgör en viktig tidpunkt i aktörernas egna platser i offentligheten, vilket avtecknar sig i källmaterialet som de lämnat efter sig. För Per Landin var det samma år som han trädde in i offentligheten och började arbeta som journalist; för Richard Swartz var det bara ett år efter hans anställning på *Svenska Dagbladets* beslutats; För Madeleine Gustafsson var det precis i samband med hennes rekrytering till *Dagens Nyheter*.

1.6 Historisk bakgrund: exposé över kultursidan

Den analytiska ingångspunkten till uppsatsen är som sagt kultursidan, och något bör sägas om denna och dess roll i undersökningen. Jag avser inte att lämna ett explicit forskningsavtryck i förhållande till tidigare mediehistorisk forskning om medier och dagstidningar; detta har varit en avgränsning som behövts göras i arbetet.⁸² I stället riktas fokus mot kunskap, Europa och aktörerna. De personnära analyserna som jag avser att utföra har dessutom svårt att mäta sig med de kvantitativa perspektiven som vanligen anläggs i dessa sammanhang. Vissa mediehistoriska kontexter kommer dock utgöra en fond mot vilken uppsatsen tar sin ansats och i de fall det är relevant kommer jag väva jag in dessa perspektiv i mina resonemang. Därför följer nedan en kort redogörelse av kultursidans tidningshistoria.

Det är efter 1920-talet som en särskild avdelning i tidningarna började förekomma under ämnesbeteckningen ”kultur”. Tidigare hade det givetvis funnits journalistik orienterad mot kultur – litteratur, teater, musik, osv – men det var under denna tid som ett särskilt uppslag tillägnades kulturbevakning. Inledningsvis var det främst *Svenska Dagbladet* och *Sydsvenska Dagbladet* som införde sådana avdelningar, men under 1940-talet var det allmänt vedertaget att ett par sidor i tidningarna ägnades åt att bevaka och följa kulturens händelseutvecklingar och nyheter.⁸³

En allmän karaktäristik av kulturjournalistiken som står sig tämligen väl över tid är den brittiska medievetaren Eamonn Forde's definition av kulturjournalister som ”journalists with a difference.”⁸⁴ Den svenska medievetaren Martin Widholm har i dialog med Forde definierat

⁸² Beslutet har dessutom tagits eftersom det är tämligen skrämt vad gäller mediehistorisk forskning om kultursidor. Det hade kunnat tjäna en större roll om det fanns mer utbredd belagd kunskap om det, men att alltför tungt förlita sig på ett ojämnt forskningsläge såg jag som vanskligt. Om forskningsläget, se Kristina Riegert, Anna Roosvall & Andreas Widholm, ”Inledning”, ingår i Riegert, Roosvall & Widholm (red.) *Kulturjournalistikens världar: Om kulturbevakningens politiska, globala och digitala dimensioner*, Nordic Academic Press, 2022, s 10.

⁸³ Riegert, Roosvall & Widholm, (2022), s 13.

⁸⁴ Eamonn Forde, “Journalists With a Difference. Producing Music Journalism” I Cottle, Simon (red.). *Media Organization and Production Cardiff University*, 2003.

att det historiskt sett funnits två paradigmer inom kulturjournalistik: ett traditionellt journalistiskt arv och ett estetiskt sådant. Det journalistiska paradigmet bygger på ”demokratiskt förklarande ambitioner”, medan det estetiska paradigmet präglas av en högre grad av subjektivitet och mindre av kraven på objektivitet och neutralitet.⁸⁵

Under 1950- och 60-talet tog kultursidorna nya riktningar. De fick en tydligare autonom roll i förhållande till ledar- och nyhetssidorna och, som en mediehistorisk monografi har konstaterat, ”vann mark i den interna tidningshierarkin”.⁸⁶ Inte minst i följden av en aktör som Olof Lagercrantz som var såväl chefredaktör för *Dagens Nyheter* som huvudredaktör för kultursidan drev kultursidan mot ett bredare samhällsengagemang och gav den en politisk slagsida. Det låg i tidsandan att kulturaktörerna inte ville begränsa sig till smala kulturuttryck utan likaså kärnvapenfrågor, Vietnamkriget och tredje världens antikoloniala uppror var likaväl delar av bevakningen. Samtidigt är detta ett spänningsfält genom historien och kulturjournalistikens fokus på kultur respektive politik har varierat.⁸⁷ 1980-talet kunde, av vad vi kommer se, också inrymma på andra perspektiv och bevakningsområden som i sin tur bröt mot 1960-talet kulturradikala journalistik.

⁸⁵ Andreas Widholm, ”Medielandskapets förändringar och kulturjournalistikens kriser”, ingår i Riegert, Roosvall & Widholm (red.), 2022, s.33

⁸⁶ Riegert, Roosvall & Widholm, (2022), s.13.

⁸⁷ Anna Roosvall, ”Kulturjournalistikens politiska dimensioner”, ingår i Riegert, Roosvall & Widholm (red.), 2022, 200ff.

2.0 Analyser

2.1 Introduktion: Madeleine Gustafsson⁸⁸

Européer och nordamerikaner börjar alltmer tvivla på framstegets *idée fixe*; bara i Asiens, Afrikas och Latinamerikas ”utvecklingsländer” härskar den alltjämt oanfäktad. De sanna eurocentristerna, det är de andra. – Hans Magnus Enzensberger, 1980.

Madeleine Gustafsson (1937–) föddes i Göteborg. Efter skolgången flyttade hon till Uppsala för att läsa litteratur, svenska och nordiska språk, och 1961 tog hon en filosofie kandidat vid Uppsala universitet. Redan under studietiden inledde Gustafsson sin journalistiska bana och började skriva för *Uppsala Nya Tidning* (1960–62) och under en omgång var hon dessutom redaktör för studenttidningen *Ergo*. I studentstaden träffade hon författaren Lars Gustafsson; de gifte sig 1962. Gustafsson hade aldrig någon formell journalistisk utbildning men startade ändå vid denna tid något brokig väg genom svenska kultursidor. 1963 började Gustafsson skriva för *Stockholmstidningen* och sedan också för *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 1963–73. Gustafssons väg, att som icke-utbildad journalist arbeta på kultursidor, följer dock ett bredare mönster. Kulturjournalistiken hade under 1980-talet professionaliserats på samma sätt som övrig nyhetsjournalistik, och aktörer verksamma på kultursidorna har i hög utsträckning hämtats från det kulturella fältet.⁸⁹

Under 1970-talet arbetade Madeleine Gustafsson som frilansande kulturjournalist och översättare. Utöver litteraturkritiken i dagspressen var hon dessutom aktiv som recensent i den litterära tidskriften *Bonniers litterära magasin* (BLM). Runt året 1972 flyttade hon tillsammans med maken till Västberlin. Lars Gustafsson hade fått ett författarstipendium – Förbundsrepubliken var tämligen generös med dem under denna period – och paret bosatte sig i Charlottenburg. I sitt kvarter bodde de grannar med högprofilerade tyskspråkiga författare Max Frisch, Hans Magnus Enzensberger och Uwe Johnson. Västberlin var under 1970-talet ett kulturellt centrum och en mötesplats för författare, konstnärer och kulturpersonligheter från öst och väst. Vid sidan av Madeleine och Lars Gustafsson var också den svenska författaren Per-Olov Engquist där och levde och skrev i den europeiska smältdeg som staden utgjorde.⁹⁰

⁸⁸ Biografiska sammanfattningar är hämtade från en intervju som utfördes med Madeleine Gustafsson. 3 april 2023.

⁸⁹ Andreas Widholm, (2020), s.30.

⁹⁰ Jens Bisky, *Berlin: Biographie einer großen Stadt* Rowohlt Berlin, 2019, s.759f. Enquist beskriver sin Berlinvistelse i kapitel 8, Per-Olov Engquist, *Ett annat liv*. Norstedt. 2018, s. 242–279.

I Västberlin fördjupade Gustafsson sina tyskakunskaper och 1975 utkom hon med sin första översättning: en översättning av den västtyska författaren Peter Schneiders bok *Lenz: en berättelse*. Sent 1970-tal anslöt Gustafsson till *Dagens Nyheters* kultursida. I synnerhet var det litteraturkritiken som skapade henne ett namn på tidningen. Hennes roll som litteraturkritiker har beskrivits som en ”närgången texttydare, lyhörd och subtil” och att hon ”helst skrev om franska och tyska romaner.”⁹¹

1977, året när denna uppsats tar sin början, var fyrtioåriga Gustafsson redan en uppblusen kritiker. 1978, när ett trettiotal av hennes recensioner samlades och publicerades i antologin *Med andras ögon: Om böcker mest*, är ett gott exempel på detta. Den intellektuella tungviktaren Sven-Eric Liedman recenserade artikelsamlingen med beundrande ord. Liedman fann i Gustafssons litteraturkritik ett högre syfte än att sovra bland samtidens tillströmning av ny litteratur eller att upprätta topp-tiolistor. Liedman menade att hon hade en ”närmast existentiell läsart”, följt av ”Madeleine Gustafsson är en mycket framstående representant för denna existentiella typ av kritik, annars så sällsynt i Sverige. Hon är därtill en språkmästare av rang.”⁹² *Svenska Dagbladet* sparade inte heller på krutet när de lät författaren Theodor Kallifatides skriva en recension under rubriken ”Hon behövs!”. Kallifatides instämde med Liedmans bild av Gustafsson som en kritiker som undvek att skriva om mediokra böcker. I Gustafsson såg han en förebild som arbetade för litteraturens skull: ”Man skall i stället göra som Madeleine Gustafsson: skriva bara om det som är viktigt, som är intressant...”⁹³ Kallifatides enda invändning var att boken inte innehöll fler texter, ”ty den enkla sanningen är att hon behövs”, avslutade han recensionen.

2.1.1 Madeleine Gustafssons kulturjournalistik 1977–1989

Gustafssons kunskapsformer och arenor	Sammanlagt 108 texter
Recensioner	47
Essäer	12
Översättningar	26
Övriga (nyhet, reportage, nekrologer)	15
Intervjuer	8

Utifrån en kvantitativ kartläggning framgår det att Gustafssons som aktör på kultursidan till stor del formades av hennes litteraturkritik. Sammantaget skrev Gustafsson 47 artiklar av kunskapsformen recensionen. Av den europeiska litteraturen var det primärt skönlitteratur

⁹¹ Åke Lundqvist, *Kultursidan: kulturjournalistiken i Dagens Nyheter 1864–2012*, Bonnier, 2012, s.269.

⁹² Sven-Eric Liedman, ”En kritiker utan betyg”, 1978-11-15, *DN*.

⁹³ Theodor Kallifatides, ”Hon behövs!”, 1978-12-01, *SvD*.

som stod på hennes radar. Endast två recensioner – av den franska historikern Philippe Aries *Döden: föreställningar och seder i västerlandet från medeltiden till våra dagar* och den tyska sociologen Norbert Elias *Sedernas historia* – behandlade facklitteratur.⁹⁴ En betydande majoritet av tyskspråkig litteratur kan framhållas som utgörande ett centrum i Gustafssons europeiska rum: tretton recensioner behandlade västtyska författare och tio östtyskar och tre österrikare. Fransmännen knappade in på en tredjeplats med sex recensioner och därefter följde ungrare och tjecker med tre recensioner vardera. Övriga nio recensioner var en samling av böcker från Litauen, Italien, Schweiz, Lettland, Island och Slovakien. Drygt 40% av totala recensioner behandlade böcker från vad som politiskt sett ingick i östblocket.

Som litteraturkritiker hade Gustafsson en öppen och textnära läsning, i hennes intresse ingick dels den klassiska tyskspråkiga och europeiska litteraturen, dels en yngre skara författare, vilka har gått under namnet av ”den nya innerligheten”. Detta var författare som delvis vände sig bort från den politiskt orienterade författargenerationen som Heinrich Böll och Günter Grass.⁹⁵ Med dem fick estetiken en högre ställning i litteraturen och formmässiga och existentiella litterära teman sattes i förrummet. Som belysande exempel kan Gustafssons intresse för Peter Handke nämnas. I recensionen av Handkes *Långsam hemkomst* från 1981 inledde Gustafsson med en referens till den tyske filosofen Martin Heideggers begrepp ”att-vara-i-världen” och sedan följde ett långt resonemang om hjälten i Handkes roman, såsom utkastad och i sitt väsen hemlös:

Jaglöshet, meningslöshet, isolering, tomhet – alltsammans är ord som pekar mer än de beskriver; Handke försöker, så noggrant som möjligt, att beskriva. Vad? Enklast uttryckt: känslan av att inte längre känna igen sig i de ’känslor’ som vanligen beskrivs, den ’värld’ som vanligen tas för given.⁹⁶

Gustafssons intresse för de existentiella teman återfanns i recensioner av Horst Bienek och Helga Schütz, där människans vilshenhet i den moderna världen underströks.⁹⁷ Även i en recension av den östtyska författaren Gabriele Wohmann skrev Gustafsson om sådana själsliga stråk: ”Det är bara skenbart som ingenting händer i Gabriele Wohmanns romaner. I

⁹⁴ Madeleine Gustafsson, ”Den äldsta döden var förtrogen. I dag har den blivit någon annans”, 1978-10-11, *DN*; ”Vad som passar sig”, 1989-03-10, *DN*.

⁹⁵ Madeleine Gustafsson, ”Sommaren -39 i Gleiwitz, Oberschlesien”, 1977-10-30, *DN*; ”Att hela tiden hålla fast vid sin egen formulering”, 1978-05-29, *DN*; ”Bienek bygger märkligt verk”, 1978-11-06, *DN*; ”Skiljas från sig själv”, 1979-02-26, *DN*; ”Ett olyckligt uttryck”, 1979-06-29, *DN*; ”Ett tonfall bortom rädslan”, 1980-09-11, *DN*; ”En nyckelscen i Stephan Hermlins självbiografi”, 1981-05-31, *DN*; ”Livets långsamma räkning”, 1985-11-25, *DN*; ”Allt är normal, ingen anledning att skrika”, 1985-12-10, *DN*.

⁹⁶ Madeleine Gustafsson, ”En hemkomst i tillvaron”, 1981-06-25, *DN*.

⁹⁷ Madeleine Gustafsson, ”Sommaren -39 i Gleiwitz, Oberschlesien”, 1977-10-30, *DN*; ”Bienek bygger märkligt verk”, 1978-11-06, *DN*; ”Återkallad värld rasar”, 1984-09-26, *DN*; ”Livets långsamma räkning”, 1985-11-10, *DN*.

själva verket lever hennes gestalter i en upprörd storm av intryck, de kastas hit och dit av impulser och motimpulser i själslivets djup.”⁹⁸

Ett begränsande moment i litteraturkritiken som arena för litteraturcirkulation berör böckernas språk. Gustafsson behärskade franska, tyska och italienska men det är endast ett fåtal recensioner som gjordes av böcker på originalspråk. Däribland räknas en recension av östtysken Jürgen Fuchs *Gedächtnisprotokolles* (i svensk översättning av Gustafsson själv 1979 *Protokoll från en rannsaking*) och Milan Kunderas *L'Insoutenable Légèreté de l'être* (svensk översättning *Varats olidliga lätthet*).⁹⁹ Den förstnämnda beskrevs fungera som ”bakgrund” till att förstå varför Jürgen Fuchs, efter en nio månader lång häktning, utvisades från DDR. Den andra var en av årets största, och mest uppskattade böcker, så vi får anta att det fanns en vilja från kulturredaktionen att så snabbt som möjligt recensera den. Övriga recensioner var av europeisk litteratur i svensk översättning. Detta kan förstås som en begränsning i kunskapsarenan, att kritiken endast förmådde skapa en kunskapscirkulation om redan översatt och därmed, i ett avseende, redan introducerad litteratur. Det ingick i kultursidornas och offentlighetens uppdrag att bevaka förlagens utgivning.¹⁰⁰

En annan del i Gustafssons aktörskap på kultursidan bottnade i essäistiken. I kunskapsformen *essän* kunde hennes språkkunskaper finna sig bättre till rätta. De essäer som utmärkte ingick i två artikelserier där Gustafsson presenterade nya idéer inom fransk filosofi. Hösten 1977 skrev Gustafsson en artikelserie om böcker av Michel Foucaults som inte hade översatts till svenska, följt av en intervju med och ytterligare essä om honom 1981. Essäerna präglades av resonerande och presenterande ambitioner, och hon introducerade böckerna *Les Mots et les choses* (1966), *Surveiller et punir* (1975) och *La volonté de savoir* (1976). Särskilt frågor om den förmoderna staten och dess maktapparat intresserade henne.¹⁰¹ Bara ett halvår därpå, våren 1978, fortsatte Gustafsson utforska sitt franska intresse med en serie om ”de nya franska filosoferna”, en ny generation av franska filosofer som kritiserade den franska offentlighetens tydliga prägel av marxistisk filosofi. Artikelserien ”Den nya franska filosofin” präglades av samma presenterande och resonerande karaktär som Foucault-serien, även om Gustafsson kunde uppträda mer kritisk till dem än i förhållande till Foucault.¹⁰² Ett par av de

⁹⁸ Madeleine Gustafsson, ”Våra möten utspelas under ytan”, 1981-04-06, *DN*.

⁹⁹ Madeleine Gustafsson, ”Att hela tiden hålla fast vid sin egen formulering”, 1978-05-29, *DN*; ”Inget är entydigt hos Kundera”, 1984-03-18, *DN*.

¹⁰⁰ Riegert, Roosvall & Widholm, (2022), s12ff.

¹⁰¹ Madeleine Gustafsson, ”Michel Foucault om vår sexualitet”, 1977-08-14, *DN*; ”Från dyster straffarfest till ständig anpassning”, 1977-08-16, *DN*; ”Makten – innan den blev osynlig”, 1977-08-20, *DN*.

¹⁰² Madeleine Gustafsson, ”Den nya franska filosofin (1): Marxismen, ett opium för folket”, 1978-03-06, *DN*; ”Den nya franska filosofin (2): Skräcken som produktivkraft”, 1978-03-09, *DN*; ”Den nya franska filosofin (3): efter oss barbariet”, 1978-03-13, *DN*.

andra essäerna gick i linje med hennes litteraturintresse, och där författade hon längre, initierade analyser av enskilda författarskap, av bland annat Elias Canetti, Robert Musil och Christa Wolf.¹⁰³

Som aktör på kultursidan bestod en sista del i ett redaktörskap. Arbetet är svårare att kvantifiera men är ändå värt att nämnda eftersom det går i linje med ett övrigt intresse för och en generell roll av *introduktör* av europeisk litteratur. Från 1983 till 1987 var hon, tillsammans med kulturjournalisten Otto Mannheimer – som delade hennes intresse för den nya franska filosofin – och sedermera också Eva Ekselius redaktörer för *Litteratursidan*. Litteratursidan var en särskild avdelning i söndagsbilagan som ägnades en enskild författare från antingen Sverige eller utlandet. Redaktörerna hade relativt stor frihet i urvalen och tilläts välja efter egna intressen.¹⁰⁴ Litteratursidan fungerade som en kunskapsarena i det avseendet att den skapade möjligheter för litteratur i ursprunglig skepnad att publiceras på kultursidan. Vanligen, såsom var fallet med den första *Litteratursidan* under Gustafssons redaktörskap, ägnades en del åt utdrag från en bok och en annan del åt mer kontextualiserande textsjok. I den första texten publicerades en intervju, utförd av Gustafsson, med den rumänska författaren Gabriela Melinescu samt ett översatt utdrag från författarens *En solitär egoists dagbok* (1982).¹⁰⁵ På *Litteratursidan* översattes och presenterades flera europeiska stora författarskap, bland annat Marguerite Yourcenar, Milan Kundera, Hans-Magnus Enzensberger, Helga Schütz.¹⁰⁶

Sammanfattningsvis kan Gustafssons roll som kulturjournalist karaktäriseras utifrån de två analytiska kategorierna: europeiskt rum och roll. Gustafssons europeiska rum orienterades till stor del kring Tyskland, Frankrike och de centrala delarna av Östeuropa. Det var till stor del en både västtysk- och östtysk litteratur som dominerade hennes litteraturkritik, samtidigt essäerna kunde öppna hennes europeiska rum mot Frankrike. Av det följde att Storbritannien, de södra delarna av Östeuropa och Sydeuropa var mindre bevakat av henne.

Som aktör på kultursidan formades hennes journalistik av ett par roller. Med sin inriktning mot litteratur var hon en väsentlig *kritiker* av litteratur. I synnerhet en ny generation av författare som Horst Bienek, Peter Handke och Gabriele Wohmann fångade hennes

¹⁰³ Madeleine Gustafsson, "Nazismens barn börjar berätta", 1979-12-14, *DN*; "Robert Musil lät oss aldrig veta hur det slutar", 1983-03-25, *DN*; "Historien är en kamp mellan två drifter", 1986-02-10, *DN*.

¹⁰⁴ Intervju med Madeleine Gustafsson, 3 april 2023.

¹⁰⁵ Madeleine Gustafsson, "Också på den mest avlägsna plats bär jag centrum inom mig", 1983-02-20, *DN*.

¹⁰⁶ I *Litteratursidan* om Yourcenar publicerades texterna "En religiös vördnad för livet" och textutdraget "Lågornas madonna, 1983-10-16, *DN*; Om Milan Kundera publicerades "Tänk om romanen överger oss", 1983-10-23, *DN* och senare "Från Centraleuropa till Öppenhet, 1987-04-19, *DN*. Delar ur Hans Magnus Enzensbergers diktsvit *Titanics* undergång publicerades "Titanics undergång", 1984-02-05, *DN*. Om Helga Schütz publicerades "Glaskvinnans hemlighet", 1984-09-20, *DN*.

fascination för litteraturens existentiella bottnar. Som rollen av *essäist* på kultursidan kunde Gustafsson dessutom nyttja ett större svängrum för att förmedla filosofiska idéströmningar. Essäerna som kunskapsform intog visserligen en kvantitativt sett mindre beståndsdel i aktörsskapet, men de fångar en annan del i Gustafsson intressen. Sammantaget formar båda rollerna konturerna kring en mer generell roll, nämligen av *introduktören*. I såväl Gustafssons litteraturkritik som essäistisk bör hennes roll av att introducera europeisk litteratur och filosofi framhållas som väsentlig.

2.1.2 Gustafsson–Enzensberger: introduktionen av europé

Ett viktigt moment i kunskapshistorisk forskning har varit att urskilja nya, och i tidigare forskning delvis outforskade roller i offentligheten. I följande del följer en analys av ytterligare en roll som Gustafsson hade på kultursidan men som jag avsiktligt har väntat med eftersom den förtjänar närmre analyser: nämligen Madeleine Gustafssons översättande och introduktion av den västtyska författaren Hans-Magnus Enzensberger (1929–2022). Först följer en kort presentation av honom.

Hans Magnus Enzensberger var utöver författarskapet inom poesi, essäistik och skönlitteratur också förläggare, redaktör och översättare. Redan 1965 hade han grundat litteraturtidskriften *Kursbuch* (som inte betyder ”kursbok” utan ”tidtabell”) och med den placerades litteraturen i centrum av den tyska 68-rörelsen.¹⁰⁷ Enzensberger var en tongivande röst i en vänsterradikal tanketradition och skrev i första numret av *Kursbuch* essän ”Europäische Peripherie” (1965) där han uppmanade till mer fokus på vad han ansåg vara sextiotalets avgörande politiska konflikt: den internationella klasskampen mellan den fattiga och rika världen. Enzensberger grep in i tidstypisk fråga: mellan ”västvärldens” överhöghet och ”tredje världens” anspråk på frihet.¹⁰⁸

Med texter av det slaget förknippades Enzensberger i Sverige primärt med denna radikala västtyska vänstergeneration; i en text benämndes han som den ”västtyska 60-talets galjonsfigur”.¹⁰⁹ Men mot slutet av 1970-talet skulle något hända med Enzensbergers författarskap. Med dikteposet *Der Untergang der Titanic* (1978) och grundandet av en ny tidskrift pekar den tyska litteraturforskningen om Enzensberger på en ny riktning i hans författarskap. Enligt litteraturvetaren Kai Sina markerar de två händelserna ett slut för hans

¹⁰⁷ Jörg Lau. *Hans Magnus Enzensberger: ein öffentliches Leben*, Alexander Fest, 1999, s. 218f.

¹⁰⁸ Lau (1999), 219f, Se också Lutzeler, (1992) s.468.

¹⁰⁹ Madeleine Gustafsson, ”Ny tidskrift – ny journalistik”, 1981-04-05, *DN*.

tilltro på ”den socialistiska utopin.”¹¹⁰ Avskedet, och slutet på förhoppningen om en alternativ politisk ordning utanför liberal demokrati och marknadskapitalism, ingick in i vad vi brett kan beteckna som *Nach dem Boom*-epoken. Framtidsutopierna upplevdes vara utspelade och *kris* var plötsligt tidens stora modeord. Samtiden var plötsligt hänvisad till ingen annan än sig själv.¹¹¹ Men även om utopierna försvann ur Enzensbergers tankevärld kvarstod en i grunden vänsterkritisk hållning samhället, om än omvandlad i mer allmänna termer. Jörgen Lau menar exempelvis att skeppet i *Der Untergang der Titanic* var en metafor för modernitetens och kapitalismens kris, liksom industrisamhället och framstegstankens stundande fall.¹¹²

2.1.3 ”Eurocentrismus wider Willen” (1980) från *Transatlantik* till *Dagens Nyheter*

Som tidstypisk pendang till ”Europäische Peripherie” skrev Enzensberger 1980

”Eurocentrismus wider Willen” (Den motvilliga eurocentrismen) som publicerades i hans då nygrundade tidskrift *Transatlantik*. I essän reflekterade Enzensberger över västvärlden och en ny respektive gammal form av eurocentrism. Utgångspunkten för Enzensbergers argumentation var de historiska förlopp som lett fram till en västerländsk dominans. Essän ärvde tydliga tankespår från 1960-talets kritik av eurocentrism men utvecklades till en kritik av eurocentrismens globalisering. Enzensberger menade att den västerländska dominansen hade utvecklats till ett nytt historiskt skede som hade lett till att även ”tredje världen” anammat dessa värderingar. Och i takt med att västvärlden gjort ”sin” eurocentrism till en ”kardinalsynd” hade den kringliggande omvärlden tagit den till sig.¹¹³ Enzensberger definierade Europa inte bara i termer av teknologiska framsteg – Europa var inte bara ”frysboxen och After Shave” utan också ”elchocken och koncentrationslägret.”¹¹⁴ Essäns något raljanta ton – av att exempelvis säga ”De sanna eurocentristerna, det är de andra”¹¹⁵ – ska enligt litteraturvetaren Kai Sina förstås som en ”metareflexiv kommentar” på *Transatlantiks* första nummer och dess vänsterpolitiska läsekrets. Enzensberger hade sikte på

¹¹⁰ Kai Sina, *TransAtlantik: Hans Magnus Enzensberger, Gaston Salvatore und ihre Zeitschrift für das westliche Deutschland*, Niedersachs, 2021, s.11.

¹¹¹ Doering-Manteuffel & Raphael, (2008), s.90.

¹¹² Lau, (1999), s.310.

¹¹³ Essän översattes av Madeleine Gustafsson i början av 1990-talet. Se Hans Magnus Enzensberger, *Till det normalas försvar*, Norstedt, 1992, s.43f.

¹¹⁴ Enzensberger, (1992). s.44.

¹¹⁵ Enzensberger, (1992). s.44.

att aktivt provocera och utmana den sedan 1960-talet etablerade bilden av eurocentrismens centrum i Europa. För att hans nya läsekrets skulle förstå att tiderna hade förändrats krävdes en ny, något raljant röst.¹¹⁶

Enzensbergers essä var utgångspunkt för ett samtal mellan Madeleine Gustafsson och kulturjournalisten Otto Mannheimer som transkriberades och publicerades på *Dagens Nyheter*'s kultursida våren 1981. ”Den motvilliga eurocentrismen” cirkulerade och förändrades: kunskapen bytte medieform och blev den en referenspunkt i ett samtal. Artikeln på *Dagens Nyheter* – ”Den europeiska skepticismen” – hade en ingress som presenterade journalisternas samtal mot bakgrund av en debatt om

”grundläggande europeiska värden” som beskrevs pågå i Europa.¹¹⁷ Utöver Enzensbergers essä ingick även den polske filosofen Leszek Kolakowski essä ”Hvem er barbarena” – översatt till norska i kulturtidskriften *Kontinent Skandinavias* – i samtalet. Mannheimer inledde med att kommentera närliggande historiska händelser som förändrat synen på ”tredje världens” uppror:

Det mest närliggande skäl jag ser till den här omsvängningen är den allmänna utvecklingen av världspolitik. Först skapade den anti-imperialistiska kampen, Vietnamrörelsen till exempel, ett stark ifrågasättande av Europa och västvärlden. ... Men vad som har hänt efteråt, när kriget [Vietnamkriget] är avgjort, det är att vi överallt ... ser att det skapats regimer som ofta visat sig vara mer eller mindre trogna kopior av Sovjet, ofria, stelnade, byråkratiska.¹¹⁸

Figur 1, 1984 översatte Madeleine Gustafsson delar av Enzensbergers "Titanics undergång" för Litteratursidan. Dessutom skrev hon en presenterande text i vilken hon kommenterade diktens poetik och historiska bakgrund: "Form och infallsvinklar växlar oavbrutet: i ett raffinerat spel med perspektivförskjutningar och varierade tidsplan växer 'Titanic' till en bild av västerlandet, av vår aningsslösa, katastrofgriga, fridfulla och mardrömsridna, blinda samtid." Ur "Titanics undergång" (1984-02-05) DN.

¹¹⁶ Sina, (2022), s.15.

¹¹⁷ Madeleine Gustafsson & Otto Mannheimer, "Den europeiska skepticismen", 1981-03-01, DN.

¹¹⁸ Madeleine Gustafsson & Otto Mannheimer, "Den europeiska skepticismen", 1981-03-01, DN.

Gustafsson instämde med Mannheimer, och menade att problemet som uppstod när ”tredje världen” tagit efter Europas modeller, var att det inte hade varit demokratiska institutioner, tanke- och yttrandefrihet eller mänskliga rättigheter som varit målen: ”utan i stället den storskaliga teknologisering i militära, industriella och sociala sammanhang som västvärlden i första hand har haft att lära ut.”¹¹⁹ Enligt Gustafsson och Mannheimer fanns det således en dubbel bild av den europeiska traditionen: en å ena sidan en demokratis och öppenhetens tradition, och å andra sidan en brutalitetens och industrialiseringens tradition. Deras diskussion utmynnande ändå i en typ av omvärdering av det europeiska tänkandet. De menade att den ena halvan av den europeiska traditionen – den fria debatten, demokratin, tolerans och förmågan till skepticism och självreflexion – var positiva värden som behövde uppmärksammas: ”den europeiska kulturens styrka består i dess unika förmåga till tolerans, självkritik och skepsis”, föreslog Mannheimer, om än något velande.¹²⁰ Gustafsson fortsatte, med hänvisning till Enzensberger, om att slutet på framtidsutopier tvärtom måste få människor att inse och möta den rådande världen:

Fortfarande enligt Enzensberger: Om det inte finns något utopiskt alternativ längre, ingen orörd tillflykt, om vi inte längre kan hoppas att Det Goda finns bevarat någon annanstans då måste vi börja bekymra oss om det här hos oss. Det är kanske ännu en orsak till den här diskussionen om ”europeiska värden”: konfronterade med denna makabra skrattspegel blir vi hänvisade till oss själva.¹²¹

Mannheimer och Gustafssons samtal förblev inte oemotsagt. Detta är emellertid en omständighet som bör följas upp på. När olika publiker och läsare interagerar med aktörer och kunskaper blir de medskapande i kunskapsprocessen. I detta fall bidrog det till en fortsatt cirkulation av och kritisk diskussion om Enzensbergers essä. Efter Gustafsson och Mannheimers uppmaning att återvända till ”europeiska värden” svarade *Dagens Nyheter*s tidigare kulturchef Olof Lagercrantz. Lagercrantz, som var en tongivande aktör för 1960-talets kulturradikalism och utformade kultursidan därefter, skrev artikeln ”Vår tradition är fanatismen”. I den menade Lagercrantz det knappast var förmågan till skepticism som utmärkte den europeiska kulturen. I stället var det enligt honom en ”fanatisk övertygelse och total oförmåga att förstå andra och lyssna till ett inre tvivel” som definierade Europa.¹²² Lagercrantz ställde sig kritisk till att något sådant som en ”unik förmåga till tolerans” skulle utmärka det europeiska tänkandet och lyfte ett varnande finger:

¹¹⁹ Madeleine Gustafsson & Otto Mannheimer, ”Den europeiska skepticismen”, 1981-03-01, *DN*.

¹²⁰ Madeleine Gustafsson & Otto Mannheimer, ”Den europeiska skepticismen”, 1981-03-01, *DN*.

¹²¹ Madeleine Gustafsson & Otto Mannheimer, ”Den europeiska skepticismen”, 1981-03-01, *DN*.

¹²² Olof Lagercrantz, ”Vår tradition är fanatismen”, 1981-03-05, *DN*. Om Lagercrantz inflytande över kultursidan, se. Lundqvist (2012) 234ff.

Vår självgodhet är en sjukdom till döds. Vi glömmer omedelbart våra brott och tror att de aldrig begåtts. En majoritet av mänskligheten vägrade, när ryktena om Hitler behandling av judarna började sippra ut, att tro på dem. Vi hade målat oss vackra så länge att vi inte kunde föreställa oss vad som varit praxis i historien i hundratals år.¹²³

Cirkulationen fortsatte och både Mannheimer och Gustafsson svarade med varsitt svarsinlägg.¹²⁴ Gustafsson inledde att medge att Lagercrantz har rätt ”vad praxis beträffar” men hennes förhoppning låg till de europeiska tvivlarnas idéströmningar, från försokraterna till Sartre, som lett fram till institutioner i västvärlden: lagstadgad yttrandefrihet, tryckfrihet, parlamentarism.¹²⁵ Medan Lagercrantz pekade på Reagan ville Gustafsson påminna honom om en bortglömd kontinent: ”att halva Europa i dag står under dominans av ett imperium som håller sina svagare grannländer under öppet hot...”¹²⁶ Debatten formades kring ett typiskt generationsskifte, där Lagercrantz med sina rötter i kulturradikalismen och 1960-talet såg USA, Reagan och västvärldens kulminerande i Hitlers förintelseläger som stora varnande flaggor, medan de yngre journalisterna Gustafsson och Mannheimer såg stalinismen och det i socialismens namn utbredandet av diktaturer som krafterna som hotade demokratin.

Utväxlingen mellan Madeleine Gustafsson och Hans Magnus Enzensberger stod alltså i samspel med ytterligare två aktörer, Otto Mannheimer och Olof Lagercrantz – möjligen också Leszek Kołakowski – vilka samtliga bidrog till fortsatt cirkulation av *Eurocentrismus wider Willen*. Genom att Enzensbergers essä placerades i ett sammanhang med en större aktörsrepertoar genererades en bredare kritisk diskussion om den europeiska traditionens historia och brytpunkter på *Dagens Nyheter*s kultursida. Med Enzensbergers och Kolakowskis delaktighet i debatten bör också dess i grunden transnationella, eller europeiska, karaktär understrykas.

Schematisk går det att skönja åtminstone två – eller tre – orienteringspunkter eller historiska tider i cirkulationen. Först fanns det ett tankesätt aktualiserat av Lagercrantz och viss del Enzensberger som sprang ur en 1960-talets kritik av västvärlden och eurocentrism. Lagercrantz formulerade sitt debattinlägg utifrån efterkrigstidens tankevärld, med nazismen och västvärldens imperialism som formade bilden av Europa. Därur följde hans pessimistiska definition av Europa. Mannheimer, Gustafsson och Enzensberger utgick, å andra sidan, till mer närliggande historiska händelser: de misslyckade antikoloniala uppror som aldrig

¹²³ Olof Lagercrantz, ”Vår tradition är fanatism”, 1981-03-05, *DN*.

¹²⁴ Madeleine Gustafsson, ”Toleransens smala rågång”, 1981-03-13, *DN*. Otto Mannheimer, ”Självkritikens bleka skugga”, 1981-03-13, *DN*.

¹²⁵ Madeleine Gustafsson ”Toleransens smala rågång”, 1981-03-13, *DN*.

¹²⁶ Madeleine Gustafsson, ”Toleransens smala rågång”, 1981-03-13, *DN*.

realiserat demokrati, samt till den ”östeuropeiska krisen” (som vi ska bekanta oss med i nästa analyskapitel om Richard Swartz). Gustafsson och Mannheimer hade delvis nyväckta förhoppningar om den europeiska traditionens skepticism som de förknippade med de ”europeiska tvivlarnas idéströmningar”. Det var en historisk tradition som Gustafsson identifierade med en antik grekisk filosofisk linje. Positionen sammanfattas bäst av Enzensberger i sin ursprungliga essä: ”Västvärldens livskraft härrör i sista hand ur det europeiska tänkandets negativitet, dess glupska oro, dess *brist*. Tvivlet, självkritiken, ja självhatet är dess viktigaste produktivkraft.”¹²⁷ Ja, denna självkritiska och självreflexiva europeiska tradition formulerades delvis mot ett svar mot utopiernas förfall.

2.1.4 Europareportagen: ”En kontinental vind i den svenska debatten”

Gustafssons och Mannheimers samtal skulle bara vara en föraning om Enzensbergers deltagande på *Dagens Nyheters* kultursida. Bland det mest utmärkande i Enzensbergers författarskap under 1980-talet var ett tiotal reportage som 1987 samlades i essäboken *Ach Europa!*; germanisten Michael Lützeler har kallat denna bok bland det viktigaste som skrevs om Europa under 1980-talet.¹²⁸ Startskottet för helheten av Enzensbergers europeiska 1980-talet dock *Svensk höst: ett ideologisk reportage*, en artikelserie innehållande fem längre essäistiskt hållna reportage som 1982 beställdes av *Dagens Nyheters* kulturchef Arne Ruth publicerades på dess kultursida.¹²⁹

I *Ach Europa!* formulerade Enzensberger reseskildringar av ett par länder i Europas utkant. Uttryckt med denna uppsats analytiska kategori var det specifikt Europas periferi som formade Enzensbergers europeiska rum; länderna som ingick var Sverige (1982), Italien (1983), Norge (1984), Ungern (1985), Spanien (1985) Portugal (1986) och Polen (1986). Periferiperspektivet var karaktäristisk för Enzensbergers blick på Europa: utforskandet av Europas utkanter, och att värja sig från Europas centrala områden, var del i vad Enzensberger skulle formulera som sin Europaidé, nämligen att det inte fanns ett enhetligt program eller en enskild institution som kunde definiera Europa. Det var, menade han, i kraft av sina nationella och regionala skillnader – och motsägelser – som Europa bar upp sin identitet.¹³⁰

¹²⁷ Enzensberger, (1992) s,53.

¹²⁸ Lützeler, (1992), s,473.

¹²⁹ Hans Magnus Enzensberger, ”Valvakan”, 1982-11-07, *DN*; ”Heta linjen”, 1982-11-10, *DN*; ”Vargmuren”, 1982-11-17, *DN*; ”Författningen som ingen känner till”, 1982-11-14, *DN*; ”Krisen”, 1982-11-21, *DN*. I den tyska originalutgåvan av *Ach Europa!* utgör de svenska reportagen sammantaget 44 sidor.

¹³⁰ Lützeler, (1992), s,473–482.

Madeleine Gustafsson fortsatte vara en outhärlig aktör för introducerandet av Enzensberger till *Dagens Nyheter*.¹³¹ I artikelserien reste Enzensberger i Sverige till städer som Stockholm, Göteborg, Västerås och Karlstad, ackompanjerad av Gustafsson (Enzensberger hade nämligen inte körkort).¹³² Hon översatte samtliga reportage och skrev dessutom en substantiell, presenterande intervju med honom inför artikelserien. I intervjun, som publicerades på en fredag, aviserades det om att Enzensberger i fem artiklar, med start på söndagen, skulle beskriva ”tillståndet i Sverige, efter den socialdemokratiska valsegern, krishösten 1982.”¹³³ Intervjun täckte nästan hela kultursidans uppslag och presenterade Enzensberger för en svensk publik. Gustafsson introducerade Enzensberger för kultursidans läsare och betonade hans oberoende intellektuella roll i Förbundsrepubliken.

Hans Magnus Enzensberger, västtysk lyriker, essäist och tidskriftsutgivare, har under ett par decennier hört till de viktiga impulsivarna i Europas intellektuella liv. Hans samhällskritik har burits av ett radikalt sanningskrav, vilket har skapat kontroverser kring det mesta han skrivit. Han stödde med stor kraft 1960-talets ungdomsuppror mot de stelrande strukturerna i det västtyska samhället. Under 70-talet har han lika energiskt använt sin bitande ironi mot alla försök att förvandla detta uppror till dogm och förbindelse.¹³⁴

Svensk höst tog sin första scen i den socialdemokratiska valrörelsen. I det inledande reportaget, ”Valvakan”, beskrev Enzensbergers ett möte hemma hos en ”känd ideolog inom arbetarrörelsen” och han förundrades över scenen: ”Utan att ana det hade jag hamnat i ett sällskap som varje empirisk sociolog utan tvekan skulle karaktärisera som landets maktelit”.¹³⁵ Han befann sig i hjärtat av det socialdemokratiska partiet och kommenterade sin situation: ”När en intellektuell finner sig stå inför en gåta, kommer han vanligen på något begrepp. Denna gång är det den gamle Gramsci som ilar till hjälp i min nöd.”¹³⁶ I linje med Antonio Gramscis begrepp hegemoni tolkade Enzensberger det socialdemokratiska partiet och makt i det svenska samhället. Som exempel på detta, menade han, att den borgerliga regeringen bara bedrivit en fortsättning på den socialdemokratiska politiken ”under annan etikett”.¹³⁷

¹³¹ Tillkomstsituationen beskrivs dessutom när reportagen återpublicerades i en bok 1982. Se förordet till Hans Magnus Enzensberger *Svensk höst: En reportageserie i Dagens Nyheter*. Dagens Nyheter förlag, 1982.

¹³² När arbetet skulle bestämmas var det både Arne Ruth och Madeleine Gustafsson som flög ned till München för att planera och bestämma artikelseriens utformning i samspråk med Hans Magnus Enzensberger. Intervju med Madeleine Gustafsson 3 april 2023.

¹³³ Madeleine Gustafsson, ”Tack vare studentrörelsen kan vi bo här i väst, i dag!”, 1982-11-05, *DN*.

¹³⁴ Madeleine Gustafsson, ”Tack vare studentrörelsen kan vi bo här i väst, i dag!”, 1982-11-05, *DN*.

¹³⁵ Hans Magnus Enzensberger, ”Valvakan”, 1982-11-07, *DN*. (Av allt att döma är han hemma hos Ebbe Carlsson, se Ingela Lind, ”Uppsluppet och tungt”, 1988-10-30, *DN*.)

¹³⁶ Hans Magnus Enzensberger, ”Valvakan”, 1982-11-07, *DN*.

¹³⁷ Hans Magnus Enzensberger, ”Valvakan”, 1982-11-07, *DN*.

Efter ”Valvakan”, som lade ett sorts grundackord eller en grundläggande analys av den politiska kulturen, publicerade *Dagens Nyheter* de mer marknära reportagen ”Heta linjen”, ”Författningen som ingen känner till”, ”Vargmuren” och ”Krisen”. I artikeln ”Heta linjen” bytte Enzensberger intellektuell förebild, från Gramsci till Max Weber och dennes begrepp ”institutionernas hägn”. Enzensberger betraktade en typ av byråkratisering och institutionalisering av det sociala livet i Sverige, vilket han i sig inte menade var typiskt svenskt. Däremot menade han att det särskilda med svenskar, var försöket att ”glätta ut” konflikterna mellan medborgare och deras institutioner. Han formulerade svenska egenheten i förhållande till övriga européer:

Alltid är Sveriges medborgare beredda att komma sina myndigheter så troskyldigt och tillitsfullt till mötes som stode deras godartade beskaffenhet utom varje tvivel. En spanjor, en irländare, en italienare eller en fransman skulle finna denna hållning obegriplig; för medborgarna i dessa länder har tvivlet, förtretet och misstron för länge sedan blivit en andra natur[.]¹³⁸

Breda iakttagelser, schematiska bilder generaliseringar var ett återkommande drag i Enzensberger reportageserie. Genom att generalisera och agera som en utomstående blick på Sverige strävade Enzensberger efter att poängtera Sveriges särart och egenhet – och i någon mån absurditet – i förhållande till övriga Europa. *Svensk höst* fortsatte sina nästkommande reportage med samma generaliserande och förfrämligande perspektiv. I sista artikeln, ”Krisen”, sammanfattade Enzensberger sina intryck: ”svenskarna dyrkar samförståndet, de är fogliga, för att inte säga konformistiska.”¹³⁹

Enzensbergers *Svensk höst* beskrev det svenska samhället såsom genomsyrat och alltigenom präglad av folkhemmet och välfärdsstaten. Detta samhälle är ett centralt tema i Henrik Berggren och Hans Trägårdhs *Är svensken människa: Gemenskap och oberoende i det moderna Sverige*. Genom begreppet *statsindividualism* spårar de ett särskilt förhållande mellan stat och individ eller en specifik typ av politisk kultur. De menar att Sverige, i högre grad än andra västerländska stater, historiskt sett har förlitat sig på förhållandet individ–stat, och mindre inkluderat familjen i välfärdssamhällets maktrelationer. Sverige och statsindividualismen har inte raderat ut individen utan snarare ”baserat en överenskommelse mellan stat och individ som på ett radikalt sätt frigjort individerna från ömsesidigt, mellanmänniskt beroende.”¹⁴⁰ Men under 1980-talet formulerades en tilltagande kritik av den

¹³⁸ Hans Magnus Enzensberger, ”Heta linjen”, 1982-11-10, *DN*.

¹³⁹ Hans Magnus Enzensberger, ”Krisen”, 1982-11-21, *DN*.

¹⁴⁰ Henrik Berggren & Lars Trägårdh, *Är svensken människa? Gemenskap och oberoende i det moderna Sverige*, Norstedt, 2006, s.22.

svenska välfärdsstaten, och ur den kritiken frammanades alternativa visioner. Bland annat formulerade högerorganisationen som Timbro ett samhälle med större utrymme för *individer* att manövrera utan statens inblandning.¹⁴¹ Det är precis i denna glidningen, eller skarven mellan två historiska perioder, som *Svensk höst* skildrar: mellan ett sedan många år tillbaka invariant socialdemokratiskt samhälle, med sina vanor, beteenden och föreställningar – som inte ens 1976 års borgerliga maktövertag lyckades rubba – och något nytt som Enzensberger förväntade sig av framtiden. Detta ”nya” formulerades i artikelseriens sista artikeln ”Krisen”:

Det lär ju förekomma att folken går sina ideologer i förväg, att deras aningar når längre än de doktriner med vilka politikerna vill avspisa dem. Det kan tänkas att den svenska krisen är mer än ett övergående likviditetsproblem, en tillfällig ekonomisk svacka som kunde låta sig kureras med gamla beprövade recept. Det kan tänkas att det alltomfattande servicesamhället var en godvädskonstruktion, vars dolda politiska och moraliska kostnader kommer till synes först nu när tiderna hårdnar.¹⁴²

Det är svårt att mera bestämt säga vad som här håller på att ta form. Många menar att det helt enkelt rör sig om ett slags normalisering; Sverige närmar sig, säger de, tillståndet i andra västliga industriländer, och de håller på att förlora den särställning som de har haft sedan andra världskriget.¹⁴³

Citaten fångar den brytpunkt som Enzensberger menade att det svenska samhället och historien befann sig i. Å ena sidan fanns det i Sverige en lång tradition och i historien förankrad samhällsmodell präglad av välfärd och folkhemstanken, å andra sidan hade denna modell nu tappat trovärdighet när en bred ”ekonomisk svacka” nått landet. Det unika i den historiska brytpunkten bestod enligt Enzensberger i att ”gamla beprövade recept” inte längre förmådde att hantera den nya epokens kris. Nej, Enzensberger såg att den ekonomiska krisen blottlade något långt mer grundläggande än så: den svenska ”särställningen” i förhållande till övriga europeiska länder höll på att förloras. Det var den ”svenska hösten” som artikelseriens titel betecknade: svenskarnas tilltagande tvivel på det svenska samhället att det är ”bästa av alla möjliga samhällen” och att Sverige därmed höll på att normaliseras in i en europeisk och mindre unik modell.¹⁴⁴

¹⁴¹ Bergren & Trädgårdh (2006), s.345f.

¹⁴² Hans Magnus Enzensberger, ”Krisen” 1982-11-21, *DN*.

¹⁴³ Hans Magnus Enzensberger, ”Krisen” 1982-11-21, *DN*.

¹⁴⁴ Hans Magnus Enzensberger, ”Krisen” 1982-11-21, *DN*.

I iakttagandet av denna process av uppluckring av det svenska välfärdssamhället kan det finnas en poäng i att poängtera Enzensbergers framträdelseform i offentligheten. Han var inte så mycket en politisk debattör; snarare agerade han som observatör och han främmandegjorde välfärdspolitiken. Han analyserade hur den hade format fogliga, duktiga medborgare, liksom hur den konstruerat mentaliteter och förståelser av världen.¹⁴⁵

Men inte heller *Svensk höst* skulle innebära Enzenberger farväl till *Dagens Nyheter*. Mellan 1982 och 1989 översatte Gustafsson sammanlagt 26 texter av Enzensberger. Gustafsson förblev därmed under åttiotalet en väsentlig aktör och översättare på tidningen som möjliggjorde för att Enzensbergers texter blev ett återkommande inslag för läsarna.

Enzensbergers fortsatta närvaro på *Dagens Nyheter* utgjorde dels av sporadiskt publicerade essäer, dels ytterligare två europeareportage (och ytterligare ett som kommer presenteras i det fjärde och sista analyskapitlet) som publicerades 1984: *Italienska irrfärder* och *Norska anakronismer*, i vilka Enzensberger öppnade blicken mot andra delar av Europa. Dessa europeareportage var ursprungligen skrivna och publicerade på uppdrag av den italienska dagstidningen *L'Espresso* respektive det norska förlaget *Universitetsforlaget*, men översattes av Gustafsson och publicerades på *Dagens Nyheter*.¹⁴⁶ *Italienska irrfärder* liknade till formen *Svensk höst*; artikelserien bestod av sex längre essäer som publicerades inom två

Figur 2 Hans Magnus Enzensberger femte och sista reportage ur *Svensk höst* publicerades 21 november. Samtliga reportage blev illustrerade av den svenska konstnären Tommy Östmar.

¹⁴⁵ Rollen som observatör av det svenska samhället underströks även på *Dagens Nyheter*'s ledarsida. I huvudledaren "Vad Enzensberger såg" kommenterade ledarredaktionen reportageserien: "Envist begränsar sig Enzensberger till att beskriva det som är: ett välfärdssystem som stelnat i formerna, som känner sig på väg att förgöra några av sina viktigaste värden – vitaliteten, framtidstron, den sociala livslusten – och inte vet hur det ska återskapa dem. ... Enzensbergers slagruta är den politiska intuitionen, inte ideologin. Därför gör vi klokt att inte klistra någon åsiktsetikett på hans artiklar. Hellre bör vi begrunda dem som en klarögd lägesrapport, utfärdad av en djupt bekymrad sympatisör". "Vad Enzensberger såg", 1982-12-24, DN.

¹⁴⁶ Se den tyska originalutgåvan: Hans Magnus Enzensberger, *Ach Europa! Wahrnehmungen aus sieben Ländern : mit einem Epilog aus dem Jahre 2006*, Suhrkamp, 1987, s.501.

veckor.¹⁴⁷ *Norska anakronismer* skiljde sig från de två föregående reportage och bestod av 11 något kortare artiklar vars publicering sträckte sig över två månader.¹⁴⁸

Med *Norska anakronismer* och *Italienska irrfärder* fortsatte Enzensberger sitt utforskande av sitt europeiska rum, och tecknade bilden av två vitt skilda samhällen. Enzensbergers porträtt av Norge präglades till stor del av det oljefynd som landet gjorde under 1960-talet, och totalt omvandlade villkoren för samhället. De kortare formaten gjorde artikelserien något mer korthuggen och journalistiska inslag med transkriberade samtal och möten med människor var ett genomgående drag. ”[V]ad som förbluffar mig”, skrev Enzensberger, ”i detta lilla, perifera samhälle är det omedvetna konststycke som det gång på gång har lyckats med under de senaste 170 åren: det hankar efter sin samtid och ligger samtidigt före den.”¹⁴⁹ Enzensberger såg just detta som en anakronism: att norrmännen å ena sidan låg i framkanten i teknologiska, ekonomiska och sociala framsteg – ”de har en betänklighet att gå framtiden i förväg” – och å andra sidan ”envist” höll ”fast vid förmoderna tankesätt och livsformer.”¹⁵⁰

Italien såg Enzensberger som ett land som präglades av stor flexibilitet och uppfinningsrikedom. I jämförelse med Norge och Sverige var Italien ett mer spretigt och mångsidigt land. Identiteten var svårare att fastnagla och en sådan nation motsvarade ännu bättre Enzensbergers vision om Europa. Han skrev om apropå vad som är ”typiskt italienskt”:

Vad då? Operan eller maffian? Cappucinon eller korruptionen? Machiavelli eller Missoni? Varje gång någon påstår att det eller det är ”typiskt italienskt” skulle man vilja störta upp av otålighet, vräka stolen över ända och rusa ur rummet. Finns det något mer långtråkigt än ”nationalpsykologi”, denna möjligen sophög av stereotyper, fördomar, *idée reçues* [förutfattade meningar]? Och ändå låter de sig inte utrotas...¹⁵¹

Den uppmärksamma läsaren kan möjligtvis invända mot att det är just ”nationalpsykologi” som präglar samtliga Enzensbergers europeareportage, inte minst när han påstår att ”svenskar dyrkar samförståndet”. Å andra sidan bör dessa ironiska och sarkastiska moment, med ett närmast postmodernt och speglade språk, framhållas som lekfulla inslag i kunskapsformen

¹⁴⁷ Hans Magnus Enzensberger ”Magikerna”, 1984-01-02, *DN*; ”Sociologerna”, 1984-01-05, *DN*; ”Privilegierna”, 1984-01-08, *DN*; ”Pamparna”, 1985-01-12, *DN*; ”Kärleken obesvarad”, 1984-01-15, *DN*; ”Modellen Italien”, 1984-04-18, *DN*.

¹⁴⁸ Hans Magnus Enzensberger, ”Stegen”, 1984-10-23, *DN*; ”Blandade känslor”, 1984-10-25, *DN*; ”Vart tog alla pengar vägen?”, 1984-10-27, *DN*; ”Machiavelli i Oslo”, 1984-11-04, *DN*; ”Nordiska antikviteter”, 1984-11-10, *DN*; ”Lyckan och industrin”, 1984-11-14, *DN*; ”Oljepolitik på cykel”, 1984-11-16, *DN*; ”Ät upp experterna!”, 1984-11-18, *DN*; ”Hur länge kan Norge stå emot?”, 1984-11-21, *DN*; ”De nya rådgivarna”, 1984-11-21, *DN*; ”Åskeladden”, 1984-12-01, *DN*.

¹⁴⁹ Hans Magnus Enzensberger, ”Åskeladden”, 1984-12-01, *DN*.

¹⁵⁰ Hans Magnus Enzensberger, ”Åskeladden”, 1984-12-01, *DN*.

¹⁵¹ Hans Magnus Enzensberger, ”Kärleken obesvarad”, 1984-01-15, *DN*.

och reportageformen. Jargonger, generaliseringar och extrema positioneringar bör inte nödvändigtvis läsas som uttryck för Enzensbergers uppfattningar, utan betraktas som metoder för mer dynamiska och spretiga porträtt av ett land. Möjligtvis är det just där styrkan i reportagen ligger: i deras förmåga att fånga upp rykten, påståenden och idéer som florerar och omsätta dem i skrift.

Slutligen bör en sista poäng göras. Ett viktigt moment var en transnationell – europeisk – cirkulationen av Enzensbergers *Ach Europa!* som sammanförde läsare i Sverige med Norge och Italien; artikelserierna skrevs inte bara för separata nationella arenor – tidningar, bokförlag osv – utan dessutom översattes dem till fler språk och möjliggjorde för en europeisk textcirkulation. Detta är ett viktigt anmärkande på den tidigare litteraturhistoria som har behandlat *Ach Europa!*. Den tidigare forskningen har i hög grad präglats av idéhistoriska närläsningar av essäboken såsom fångad i debatten 1987.¹⁵² Men Enzensberger stod även beroende av att arenor som *Dagens Nyheters* kultursida kunde erbjuda honom en arena – ett artikelformat och en artikelserie – som möjliggjorde för en cirkulation av hans idéer.

2.1.5 Delsammanfattning

Från Enzensbergers perspektiv var *Svensk höst* en del av hans upptäckande av en europeisk periferi – länder som formade hans europeiska rum – varav ett av länderna var Sverige. Rollen, eller hans framträdelseform i *Dagens Nyheters* kultursida, var inte en debattör eller politisk aktör utan snarare en intellektuell: en europeisk *observatör* av länder i Europas periferi. Men det var en roll som stod i beroende av och förutsatte Madeleine Gustafsson som både översatte och introducerade Enzensberger på kultursidan. Utan henne (och Arne Ruth) är det svårt att föreställa sig att *Dagens Nyheters* läsare skulle ta del av i en europeisk observatörs utforskande av Europa – och som del i det, Sverige.

Genom att fästa blicken vid Gustafsson som aktör når vi kärnan i den europeisering som Gustafsson och *Dagens Nyheters* kultursida kunde möjliggöra: att stärka banden till och skapa ett återkommande samarbete med en central figur i den europeiska intellektuella kulturen. Kultursidan, med Gustafsson och Ruth (som vi ska återkomma till) i spetsen, kunde dessutom utgöra en bland flera arenor i Europa som utgjorde en del i en transnationell cirkulation av *Ach Europa!*. I detta avseende kan de kunskapshistoriska analyskategorierna och rollerna svara på Florian Greiners efterfrågan på hur europeiseringshistorier kan förankras i olika

¹⁵² Se Lützel (1992); Nesrin Ekmekci-Savas, (2022) *Europa in Bewegung Zum Europa-Essay bei Hans Magnus Enzensberger*, Masteruppsats Göteborgs universitet. I litteraturstudie över Enzensberger diskuterar Lau inte *Ach Europa!*

mediala, sociala och kulturella sammanhang.¹⁵³ Med kultursidan och Gustafssons roller – introducerandet och översättandet – ges europeiseringen en plats och förankring i mediala och sociala sammanhang.

I denna process av utbyte och samarbete aktiverades också specifika kulturella värden och historiska tider. Hägrande bakom Enzensberger och Gustafssons 1980-talets återupptäckt av den ”europeiska traditionen” låg 1960-talets vänsterradikalism och de antikoloniala upprorens misslyckande. Misslyckandena går i linje med Daniel T. Rodgers allmänna bild av att 1960-talets samhällsidéer aldrig fick det genomslag som deras företrädare hoppades på:

But for all the shock waves they set off in society and culture, and for all the ways in which their slogans could be found lodged in incongruously diverse places in later slogans, the social movements of the 1960s did not, in the end, set the forms into which the shaken pieces would be recast.¹⁵⁴

Den svensk-tyska duon enades kring att det i följden av detta bakslag fanns en poäng i att återupprätta en skeptisk tradition i det europeiska tänkandets historia. Eftersom demokratin aldrig etablerades i ”tredje världen” och i synnerhet eftersom de tvärtom tyckte ta efter västvärldens mer vulgära moment fanns det en krets kring Enzensberger som tvärtom ville framhålla det europeiska självtvivlet som väsentligt. Detta svarar tämligen väl mot, och erbjuder en fortsatt kronologi efter, af Malmborgs förståelse av den svenska samhällsdebatten som under 1970-talet koncentrerad kring så kallade *tredje världen* – och inte Europa.¹⁵⁵ Men när 1980-talet kom antågande och ”tredje världen” inte infriade de demokratiska förhoppningarna fick det europeiska att vända sig inåt; i skarven ömsade Europa skinn och blev bland vissa (men inte utan kontroverser) förknippat med självkritik och en förnyad historisk tanketradition.

2.2 Introduktion: Richard Swartz¹⁵⁶

Vad är egentligen Europa för en ungrare, en tjeck, en polack? – Milan Kundera 1983

Det är svårt att bortse ifrån att 1945 också markerar ett brott, en förlorad kontinuitet, där ”Europa” blir namnet för vår saknad efter det förlorade – Richard Swartz 1987

¹⁵³ Florian Greiner, m.fl. (2022), s.11.

¹⁵⁴ Rodgers, (2011), s.4.

¹⁵⁵ af Malmborgs, (1998).

¹⁵⁶ Om inget annat anges, eller om inga andra specifika uppgifter beskrivs, utgår den biografiska bakgrundsteckningen av två källor: och en intervju med Richard Swartz som ägde rum i hans lägenhet i Stockholm 2 mars 2023 och ett transkriberat samtal mellan Richard Swartz och den ungerska författaren Péter Nádas: *Zwiesprache: vier Tage im Jahr 1989*, Rowohlt, 1994.

Richard Swartz föddes (1945-) i Stockholm i ett borgerligt hem av fabriker och politiker. Familjen hade ett förflutet av att bedriva tobaksfirma och ägde vid andra världskrigets slut en skofabrik. Hans morfar, Carl Swartz, var finansminister och för en kort period under första världskriget också statsminister för den moderatledda regeringen. Efter gymnasiet gick Richard Swartz vidare med sina studier till Handelshögskolan i Stockholm och 1968 tog han ut en filosofie kandidat i ekonomisk historia. Två år därpå flyttade han till Prag för att påbörja en doktorsavhandling i ämnet ”Historiska perspektiv på reformer av planekonomin”. Men arbetet med avhandlingen gick dåligt och den tjeckoslovakiska universitetsbyråkratin var ingenting för Swartz. I stället återvände han till Sverige och började, liksom Madeleine Gustafsson, som utbildad journalist, frilansa som skribent.

Swartz gjorde 1972 entré på *Svenska Dagbladet* och under tre-fyra år var han löst anknuten till tidningen. Han skrev texter, såväl nyheter som essäer och kulturartiklar, på beställning och eget initiativ och bodde ömsom i Stockholm, ömsom i Wien och Prag. Men 1976 organiserade *Svenska Dagbladet* en läsarenkät som noterade att läsarna ville ha fler nyheter från Östeuropa. Följden av det var att Swartz, av chefredaktören Gustav von Platen, eller Buster som han kallades, blev erbjuden en fast anställning som nyhetsjournalist och östeuropakorrespondent. Inledningsvis löpte kontraktet på ett år, men det var en anställning som han skulle behålla ända fram till början av 2009.¹⁵⁷ Under hela tiden var han bosatt i Wien, men hans bevakningsområde var Östeuropa.

I efterhand har Swartz förklarat att Östeuropa, som för många andra i hans generation, var en främmande kontinent under sin uppväxt. Kalla kriget låg som ett skycke över den europeiska kartan och mörklade stora delar av Europa. Östeuropa var något svårbegripligt och oöverskådligt – denna Europas andra hälft som både ingick i men ändå var avskild från Europa. Men det fanns ändå något som lockade den tjugoåriga mannen. Han har skrivit: ”Kommunismen och socialismen intresserade mig, dessa demiurgiska tvillingbröder som hade förfört så många; den intellektuella atmosfären i slutet av sextioalet stärkte säkert dessa intressen. Så jag åkte till Prag”.¹⁵⁸

2.2.1 Richard Swartz kulturjournalistik: 1977–1989

Richard Swartz kunskapsformer och arenor	Sammanlagt 126 texter
Intervjuer	31
Understrecket	44

¹⁵⁷ Intervju med Richard Swartz 2 mars 2023.

¹⁵⁸ Péter Nádas & Richard Swartz, (1994). s.14.

Noterat i	29
Recensioner	22

Redan från första tiden som journalist verkade Swartz som både nyhets- och kulturreporter. Den första nyhetstexten, en text om de ryska femårsplanerna, publicerades september 1972 och hans första artikel på kultursidan, en understreckare om det sovjetiska samhället och kyrkans inflytande över det, publicerades i januari 1973.¹⁵⁹ Han hade således journalistisk hemhörighet på vad vi analytiskt kan skilja på mellan två sorters kunskapsarenor: nyhetssidan och kultursidan, med sina varierade sätt att verka för kunskaps-cirkulation.

I fokus för denna analys är det Swartz kulturjournalistik som står i fokus, men inte desto mindre avtecknade sig hans nyhetsjournalistik i kulturjournalistiken, och de två rollerna snarare än att utmana varandra utgjorde de varandras fruktbara poler. I linje med en traditionell journalistisk roll skrev Swartz 31 texter av kunskapsformen *intervjun*, som samtliga satte östeuropeiska aktörer i fokus. En kronologisk tyngdpunkt placerades under den mest intensiva perioden av en östeuropeisk opposition, åren 1977–81, när tjugo av intervjuerna publicerades. Swartz intervjuade personer från Polen (8), Ungern (7), DDR (6) och Tjeckoslovakien (3). Övriga sju intervjuer introducerade aktörer söderut mot Rumänien och Jugoslavien och en enstaka intervju med en sovjetisk författare som var på exil i Förbundsrepubliken. En betydande majoritet av aktörerna räknas till den tidens stora östeuropeiska dissidentförfattare- och intellektuella. Dessa ”underground-författare” var verksamma som, i den utsträckning det var möjligt, kritiserande instanser av den ”reellt existerande socialismen”: alltså den socialism som var en realitet och inte en idé.¹⁶⁰ I intervjusituationerna ställde Richard Swartz gärna vardagssituationer, politiska realiteter och – inte minst – censuren i centrum för samtalen. I en intervju ironiserade författaren György Dalos över den ungerska censuren och i en annan intervju med den tjeckiska reformpolitikern Zdenek Mlynar diskuterades visioner om att ännu en gång reformera Östeuropa till ett ”socialismen med mänskligt ansikte”.¹⁶¹ 1977, precis i samband med att den tjeckoslovakiska motrörelsen Charta 77 hade startats, träffade Swartz en av grundarna Vaclav Havel på ett nedgången kafé. På kaféet beskrev Vaclav Havel en period av hårda fängelsestraff som han fått utstå och intervjun var ett allvarsamt samtal om politikens realitet Tjeckoslovakien:

¹⁵⁹ Richard Swartz, ”Ryska femårsplanerna ändras? Konsumtionsvarorna ökar”, 1972-09-17 *SvD*; ”Kyrkan och Sovjetunionen”, 1973-01-04, *SvD*.

¹⁶⁰ Wardhaugh, Leiserowitz & Bailey (2011).

¹⁶¹ Richard Swartz, ”Hellre en riktig paragraftcensur...”, 1980-12-28, *SvD*; ”Reformer måste komma”, 1980-11-30, *SvD*.

Först på nära håll ser jag hur nervös och trött han ser ut; alla naglar är omsorgsfullt avbitna, handen darrar när han letar efter fler cigaretter i jackfickan. Vaclav Havel är Tjeckoslovakiens främste dramatiker utan scen. Han är en av Charta 77:s tre ursprungliga talesmän. Nu har han dömts till fjorton månaders villkorligt fängelse [...] Det är inte rätta ögonblicket att prata om dramatik.¹⁶²

Intervjuerna, som citatet skildrar, hade mindre karaktären av estetiska presentationer av ett författarskap och mer som politiska ögonblicksbilder av en samhällsklass och deras villkor i samhället. Swartz berättade med dessa intervjuer om en vardag som kulturskapare kunde uppleva Östeuropa.

Liksom Madeleine Gustafsson kretsade Richard Swartz aktörsskap kring rollen som litteraturkritiker. Men han var mer sparsmakad än hon; recensioner, i klassisk bemärkelse, skrev han bara under den tidiga delen av undersökningsperioden och det återfinns sammantaget 22. Recensionernas europeiska rum motsvarade intervjuernas område: den polska litteraturen dominerade med åtta recensioner och den tjeckiska följde strax därpå med fem. Därefter kom en spridd skur från olika öst- och centraleuropeiska länder; två kom från DDR och lika många från Förbundsrepubliken. Övriga fem kom från Sovjetunionen, Bulgarien och Ungern. Swartz hade dock, till skillnad från Gustafsson, fler konstformer och ämnen i fokus för recensioner. Litteraturen dominerade visserligen men likaså förekom det teaterpjäser från nämnda Vaclav Havel, filmer som gått på bio liksom facklitteratur, bland annat ett historiskt verk om Preussens undergång.¹⁶³

Den klassiska kunskapsarenan understreckaren, som varje dag sedan 1918 hade erbjudit en plats för en längre essä i *Svenska Dagbladets* kultursida, hade en särskild utformning värd att notera. Understreckarna hade, som Johan Östling kartlagt, en tämligen flexibel struktur och var inte bundna till en given kunskapsform; de har kunnat utformas som allt från reseberättelser, recensioner till nekrologer och essäer. Den friare utformningen, till såväl form som innehåll, är ett arv som gick tillbaka till 1800-talets tidningskultur.¹⁶⁴ Från och med ungefär 1980 övergick Swartz till att infoga sina recensioner av enskilda böcker som understreckare, vilket resulterade att de blev längre och mer substantiella. I Swartz sammanlagt 44 understreckare fanns många överlappningar mellan dem och intervjuerna; flera av aktörerna återfinns i båda formaten, även om understreckarna lyfte sig över vardagsscenerna

¹⁶² Richard Swartz, "Vaclav Havel - dramatiker utan scen", 1977-12-28, *SvD*

¹⁶³ Richard Swartz, "Avståndet Prag – Wien", 1977-01-30, *SvD*; "Polen skrattar cyniskt och ler", (1977-04-18) *SvD*; Preussen - vilket Preussen?", 1979-05-10, *SvD*.

¹⁶⁴ Östling (2020b), s.104f.

och hellre såg litteraturen och konsten som estetiska produkter; de vittnar om ett utpräglat intresse för den östeuropeiska konsten och litteraturen.

Av understreckarna dominerade kunskapsformerna av typen recensioner (20) och introduktioner av författarskap (10). Gränsen dem emellan var inte självklar, eftersom båda hade introducerande ambitioner och bar med sig viljan att för en svensk publik presentera väsentliga centraleuropeiska författare. Exempelvis när Swartz 1981 recenserade Milan Kunderas *Skrattet och glömskans bok*, i svensk översättning, missade han inte tillfället att diskutera mer generella drag i Kunderas författarskap: ”Ideologi brukar nu i Kunderas romaner avslöjas som just mystifikation”, skriver han.¹⁶⁵ I en annan understreckare från 1985 recenserades György Konráds *Antipolitik* och Swartz gjorde längre paralleller ett äldre verk av Konrád från 1974. Swartz resonerade kring förändringar och kontinuiteter i Konrád författarskap och dennes generella intresse för de intellektuellas roll i historiens processer.¹⁶⁶

Inom ramen för kunskapsarenan understrecket skrev Swartz därutöver ett antal friare essäer (8) och reportage (6). Essäerna karaktäriserades av större frihet och de präglades i högre grad av vad medievetaren Martin Widholm har beskrivit som ett estetiskt – och mindre ett journalistiskt – paradig inom kulturjournalistiken: de var fria, reflekterande och analytiska.¹⁶⁷ Bland annat skrev Swartz augusti 1989, bara några månader innan Berlinmurens öppnade, en ambitiös artikelserie på fyra understreckare om ”Kommunismen i Europa”, en sorts krisdiagnos av realsocialismens flagnande fasader och interna kriser.¹⁶⁸ Reportagen (6) hade å andra sidan en konkret, journalistisk ambition med att rapportera från olika händelser, vanligen från seminarier som Swartz besökt, bland annat från ett par författarkonferenser i Östeuropa.¹⁶⁹

Den tredje och sista kunskapsformen *Noterat i* var tillskillnad från understrecket ett specifikt format: det fungerade som en kortare artikel av en aktuell händelse i ett vanligtvis europeiskt land. Det uppstod i *Svenska Dagbladets* kultursida kring 1970-talets mitt och Swartz var en av initiativtagarna till att texttypen introducerades.¹⁷⁰ Texterna hade tydligare aktualitetsprägel än understreckarna och kunde fungera som små, korta essäistiskt formulerade ögonblicksbilder av kulturlivet eller vardagen i en storstad. Mellan åren 1977–

¹⁶⁵ Richard Swartz, ”Romanen som anarkistiskt sabotage”, 1981-01-16, *SvD*.

¹⁶⁶ Richard Swartz, ”Vad har hänt med György Konrád?”, 1985-12-08, *SvD*.

¹⁶⁷ Widholm (2022), s.33.

¹⁶⁸ Richard Swartz, ”Makt och brist”, 1989-08-02, *SvD*; ”Den ändliga tiden” 1989-08-02, *SvD*; ”Obetalda räkningar”, 1989-08-07, *SvD*; ”Kronjuvelen DDR”, 1989-08-13, *SvD*.

¹⁶⁹ Swartz, Richard, ”Mångfald och kiv på Venedigs protestbiennal”, 1977-11-26, *SvD*.

”Socialismen på Stadt Hotel Berlin”, 1982-04-18, *SvD*; ”Sprickan i den östeuropeiska muren”, 1985-10-23, *SvD*.

¹⁷⁰ Intervju med Richard Swartz 2 mars 2023.

1981 skrev Swartz 29 *Noterat i* och därefter förekom de mestadels sporadiskt. Den stad från vilken de flesta var författade är Wien, Swartz hemstad; omkring en fjärdedel var skrivna därifrån. Sedan följer Budapest (6) och Berlin (5). Bland övriga tio *Noterat i* återfanns städer som Belgrad, Prag och Bonn, men även enstaka rapporter skrevs från några östeuropeiska utposter som Shkodra, Tirana och Ljubljana.

Låt oss sammanfatta resultaten och precisera Richard Swartz journalistik och hur han kan beskrivas utifrån de två kategorierna: europeiskt rum och roll på *Svenska Dagbladets* kultursida. Vid första anblick kan Swartz texter upplevas som få. Vid genomgången är det många enskilda kategorier som inte är särskilt substantiella till sina antalet. Men det sammanslagna urvalet uppgår till 125 texter (i jämförelse med de två övriga aktörerna är han därmed den flitigaste kulturjournalisten). Spridningen av texterna och kunskapsformerna berättar något om Swartz som aktör på kultursidan: han var inte en smal skribent som höll sig till enskilda ämnen och skrev med likartade texttyper eller centerade sitt skrivande kring specifika författarskap. Nej, som aktör måste han karaktäriseras som en bred *introduktör* av östeuropeisk kultur. Dominerade bland hans kunskapsformer gjorde understreckarna, och med dem följde möjligheten att introducera och presentera i synnerhet en stor mängd litteratur och aktörer från Centraleuropa. Därutöver bör, i linje med hans roll som nyhetsjournalist, intervjuerna och *Noterat i* understrykas som kunskapsformer och arenor med tydlig nyhetsjournalistisk prägel på kultursidan. Med detta andra ben i hans aktörsskap bör hans roll som *rapportör* också framhållas.

Swartz europeiska rum var tämligen entydigt: kulturjournalistikens rum formades av hans yrke och placering i en östeuropeisk kontext. Det europeiska rummet centerades kring Centraleuropa i allmänhet och Tjeckoslovakien, Ungern och Polen i synnerhet. Nämnvärt är att Sovjetunionen uteblev ur hans europeiska rum; ett knappt dussin texter kan räknas till den kategorin. Frånvaron kan förklaras med hänvisning till att det var andra, bland andra Bobo Scheutz och Willersrud Åsmund, som var *Svenska Dagbladets* Moskvakorrespondenter under 1970- och 80-talet.

2.2.2 Centraleuropa som kulturellt projekt

I början av året 1981 fick Swartz ett stipendium för att intervjua författare, intellektuella och konstnärer i Budapest, Prag, Warszawa, Krakow och Berlin och ställa dem frågan: "Vad är

Europa idag?”¹⁷¹ Men vilket Europa skulle han undersöka? Eller rättare sagt: vems Europa? Idéhistorikern Mats Andréén menar att året 1968, med Pragrevolutionen som utgångspunkt, var ett springande årtal för en ”elevation of European awarness” i Centraleuropa.¹⁷²

Dissidentförfattare och intellektuella som stretade mot kommunismens politik och världsbild menade att ”Europa” inrymde en självförståelse som kunde skapa kontaktytor med Västeuropa och bryta en östeuropeisk isolation. Bland annat filosofen Jan Patočka anordnade under 1970-talet privata seminarier där han presenterade en filosofi som uttryckligen vände sig mot föreställningen att Europa hängde samman med nationalstater och kalla krigets världsordning. Denna ökade europeiska medvetenhet strävade dels mot specifika politiska mål, dels mot att upprätta ett gemensamt europeiskt kulturarv över kalla krigets blocklogik.¹⁷³

Under 1980-talets fortsatta år fick denna centraleuropeiska kraftsamling tydligare konturer. Ett centralt argument i slavisten Jessie Labvovs monografi *Transatlantic Central Europe* är att lyfta idéens transnationella – till och med transatlantiska – karaktär som ingångspunkt för forskning. Hon skriver träffande: ”The phrase ’Central Europe’ gains deeper and more complex meaning the farther it travels away from Central Europe itself. With distance, it transforms from a matter of specific border and capital cities to a vigorous construction of identity and belonging.”¹⁷⁴ Begreppet cirkulerade, genom aktörer, tidskrifter och arenor, och ett specifikt Europa konstruerades i dessa transnationella kommunikativa sammanhang. Och det var just i cirkulerandet och rörligheten av begreppet som det gavs djupare och mer betydelsefull innebörd.¹⁷⁵

2.2.3 ”Golem, Europa, Historien” (1981)

I början av 1980-talet hade Swartz arbetat som utrikeskorrespondent i Östeuropa i nästan 5 år och blivit väl bekant med dessa litterära och intellektuella strömningar. Han hade mött, skrivit om och introducerat centrala figurer ur den östeuropeiska oppositionen för *Svenska Dagbladets* läsare. I Andrééns historieskrivning var utöver Patočka dessutom Milan Kundera, György Konrad, Vaclav Havel, Jiri Hajek, Czesław Miłosz och Danilo Kiš framstående författare som samtliga bidrog till att formulera ett europeiskt medvetande i Östeuropa.¹⁷⁶

¹⁷¹ Stipendiet, som aviserades i *Svenska Dagbladet*, utdelades av *Svenska nationalkommittén för kulturellt samarbete i Europa*. Det resulterade i ett antal intervjuer med varierade ämnesområden som portionerades ut sporadiskt i *Svenska Dagbladet* under året som kom. Se: ”Journalister lär sig mera”, 1981-01-27, *SvD*.

¹⁷² Andréén, (2023), s.227.

¹⁷³ Andréén, (2022) s.275

¹⁷⁴ Labvov, (2019) s.1

¹⁷⁵ Labvov, (2019), s.46.

¹⁷⁶ Andréén, (2022) s.276ff.

Richard Swartz stod i tydligt samspel med dessa i sin kulturjournalistik; samtliga av Andréns föreslagna aktörer introducerades och presenterades, och vissa av dem kritiserades, på *Svenska Dagbladet* kultursida genom Richard Swartz kulturjournalistik: via intervjuer, recensioner och understreckare.¹⁷⁷

Som en sorts kulminerande för detta engagemang skrev Richard Swartz, precis i början av 1981, understreckaren *Golem, Europa, Historien*. Essän fångar på ett ypperligt sätt inte bara rollen av begreppet Europa hade i dessa centraleuropeiska strömningar utan likaså Swartz förståelse av den östeuropeiska oppositionens framträdande aktörer. Redan i rubriken formulerades Europa och historien i ett och samma andetag, och därför finns det en poäng att göra en närläsning av textens aktiverande av historiska tider, samt Swartz egen roll i den idétradition som han beskrev.

Understreckaren tog formen av en fritt skriven essä och diskuterade stalinismen som ideologi, liksom ett europeiskt historiskt arv som osynliggjorts och undanträngts av kalla krigets politiska ordning. Som utgångspunkt för essän formulerade Swartz en förståelse av stalinismen som ideologi. Förståelsen begränsade sig inte till ideologins vilja att omvandla samhällets yttre omständigheter utan Swartz såg också ett närmast psykologiskt mål att ”skapa sin egen människa, befriad från det förflutna och själva Historien”. Distinktionen mellan ”det förflutna” och ”själva Historien” fyllde en väsentlig poäng i essän. Enligt Swartz låg begreppens skillnad i att det *förflutna* var en allmän, löst sammansatt dåtid medan *Historien* trängde djupare i människan och definierade henne på ett mer grundläggande sätt. Därmed ägde begreppet också större potential att utmana det rådande stalinismens epok: ”Oroande [för stalinismen] är bara att kärlet alltid innehåller en bottensats minnen, just reflexer av Historien, som lagrats där utan att ha kontrollerats och stalinister vet att Historien och minnet av det förflutna inte är någonting för alltid dött utan en tillflyktsort”, skrev han.¹⁷⁸

Inom människan, oavsett stalinismens önskan att tränga undan det förflutna, menade Swartz alltså att det fanns en mer djupplacerad *Historia*. Men vad inrymdes i detta? Historien var något som Swartz definierade som bredare än Östeuropa; det inbegrep och definierade

¹⁷⁷ Om Konrad skriver han en understreckare och en intervju: Richard Swartz ”Vad har hänt med György Konrad?”, 1985-10-23, *SvD*; ”Friheten är dyr, mycket dyr”, 1977-08-21, *SvD*, Framför allt understreckare från 1985 är en mycket kritisk recension av *Antipolitik*. Om Vaclav Havel skriver han också två understreckare och en intervju. Richard Swartz, ”Vaclav Havel: förföljd av politik”, 1980-03-14, *SvD*, ”Sanatoriet som skall föreställa världen”, 1981-06-07, *SvD*; ”Vaclav Havel - dramatiker utan scen”, 1977-12-28, *SvD*. Jiri Hajek intervjuas i Richard Swartz, ”Charta 77 kan inte utplånas – har kommit för att stanna” 1977-11-01, *SvD*. Om Czesław Miłosz skriver Swartz en understreckare: Richard Swartz ”Miłosz och den politiserade moralen”, 1982-05-16, *SvD*. Om Danilo Kis skriver Swartz en understreckare, Richard Swartz ”Danilo Kis och den förlorade världen”, 1984-02-02, *SvD*.

¹⁷⁸ Richard Swartz, ”Golem, Europa, Historien”, 1981-01-15, *SvD*.

hela Europa, något som exemplifieras i nästa stycke, när han kommenterade stalinismens försök att utplåna det östeuropéernas förflutna.

Men att utplåna det förflutna betyder konkret att utplåna institutioner, traditioner, sedvänjor, till och med bordsskick, själva kulturen. Vi bör också vara klara över att detta är detsamma som att utplåna Europa eftersom Europa långt mer än geografi är beteckningen på ett särskilt sätt att leva, på en kulturell aforism. Prag är ett bra exempel och Prag är inte en europeisk stad vilken som helst: tillsammans med Wien är den själva källan för den moderne européens *Weltanschauung*, hela det vårt sätt att leva som inte går att föreställa sig utan begrepp som logisk positivism, Freud, strukturalism, Schönberg, sionism, Kafka eller robot. Det är här – och inte i Paris, Berlin, London eller någon annanstans – som den moderna europeiska civilisationens föds.¹⁷⁹

Det är på sätt och vis ett häpnadsväckande citat mitt under ett pågående kallt krig, att mena att den europeiska världsåskådningens rötter inte är i Västeuropa – utan placerad i den perifera och gråa Prag. Den kronologi som Swartz frilade och menade utgöra ryggraden i den europeiska världsåskådningen placerade han i en historia som föregick kalla krigets politik och gränser. Källan, eller födelsen för den moderna europeiska civilisationens åskådning – ett begrepp som Swartz använde i positiva termer – förstod han såsom placerat i Kafkas, Freuds och den logiska positivismens Prag. Swartz definition vad Europa var tämligen explicit; han förstod det som något annat än en geografisk eller politisk gränslinje utan ”ett särskilt sätt att leva.”

Swartz var, som vi har kunnat ana, inte ensam med återgången till Centraleuropa för att söka efter europeiska rötter som överskred kalla krigets blockgränser. Såväl Christian Domnitz som författarna Wardhaugh, Leiserowitz och Bailey till artikeln ”Intellectual Dissidents and the Construction of European Spaces, 1918–1988” framhåller de centraliserande momenten i Europabegreppen under föreliggande år i Östeuropa. De senare understryker att Europas rum rekonstruerades av dissidentförfattare för att alltmer föreställas som *ett* Europa – ”as a single geographical space” – och för denna rekonstruktion krävdes i sin tur en omförhandling av Europa som begrepp.¹⁸⁰ Milan Kunderas essä ”Un occident kidnappé ou la tragedie de l'Europe Centrale” [En kidnappad kontinent: Eller Centraleuropas tragedi] är årtiondets mest framträdande exempel på en sådan historisk tillbakablick. Essän, som ursprungligen publicerades i den svenska tidskriften *Ord & Bild* hösten 1983, översattes till ett flertal språk och blev tongivande för en återupptäckt av ett geografiskt, kulturellt och

¹⁷⁹ Richard Swartz, ”Golem, Europa, Historien”, 1981-01-15, *SvD*.

¹⁸⁰ Wardhaugh, Leiserowitz, Bailey (2011) s.33, se även resonemangen om en ”europeisk kultur” och ett ”gemensamt europeiskt hus” i Domnitz (2012).

historiskt område. I essän ställde Kundera en sorts diagnos över ”den del av Europa som geografiskt befinner sig i Centraleuropa, kulturellt i Västerlandet och politiskt i Öst”.¹⁸¹ Den habsburgska monarkin och mellankrigstidens Prag, Wien och Budapest var orienteringspunkter i ett kulturarv och en europeisk historia som enligt Kundera hade ”kidnappats” av Sovjetunionen. *Golem, Europa, Historien* föregrep alltså Kunderas text med två år, vilket inte nödvändigtvis bör tolkas som Swartz var en banbrytande intellektuell som i sig inspirerade Kundera. Snarare, i linje med Wardhaugh, Leiserowitz och Bailey förståelse av strömningarna, var de idéer som Swartz 1981 formulerade på *Svenska Dagbladets* kultursida del av ett centraleuropeiskt tankegods som hade omfattande cirkulation redan på 1970-talet.¹⁸²

Utifrån essäns (om)definition och historisering av Europa fortsatte Swartz med ett resonemang om dagens Prag. Stalinismen verksam som ideologi, menade Swartz, ägnade sig åt en förstörelse av den europeiska kulturen i Prag. Följden av det var att Prags intellektuella, som var arvtagare av den gemensamma europeiska historien betraktades som kriminella.¹⁸³ Framför allt räknade Swartz författarna och de intellektuella som de väsentliga aktörerna i detta historiska sammanhang; bland de han tillskrev störst betydelse var Milan Kundera, Jiří Šotola, Ludvík Vaculík och Bohumil Hrabal –” [författare som] i sina verk tvingas skärpa blicken för vad är Europa är...”¹⁸⁴ I slutet av essän formulerade Swartz utmaningen för Europas framtid:

Naturligtvis är det fullt möjligt att Europa uppfattat som kulturell aforism eller livsstil redan är dött; det är till och med det troligaste. Men i så fall blir det ändå nödvändigt att försöka rädda vad som ännu går att rädda. [...] Vad de [östeuropeiska författarna] lär oss är att Europa fortfarande finns, och om inte, måste uppfinnas i sig. I sin tur förväntar sig dessa östeuropéer av oss att vi i vår del av kontinenten öppnar ögonen och börjar att försvara detta Europa mot olika former av vår civilisations golemisering.¹⁸⁵

Att Europa ”redan är dött” var en slagkraftig retorisk utsaga men inte utan poäng; det var inte bara sofism. Återigen bör vi göra oss varse om behovet av en mångskiktad tidsteori. Europa, i bemärkelsen den europeiska världsåskådningens födelseplats, var en historisk epok som hade gått under efter andra världskriget. Den var grusad och sönderslagen av det kalla krigets delning som följt ur andra världskriget. Men enligt Swartz fanns det en möjlighet i de

¹⁸¹ Milan Kundera, ”En kidnappad kontinent: Eller Centraleuropas tragedi”, *Ord & Bild*, 1983, Vol. 5. s.4

¹⁸² Wardhaugh, Leiserowitz, Bailey (2011) s.32f.

¹⁸³ Richard Swartz, ”Golem, Europa, Historien”, 1981-01-15, *SvD*.

¹⁸⁴ Richard Swartz, ”Golem, Europa, Historien”, 1981-01-15, *SvD*.

¹⁸⁵ Richard Swartz, ”Golem, Europa, Historien”, 1981-01-15, *SvD*.

östeuropeiska författarnas position i historien; de stod i samröre med denna historiska epok. Särskilt Swartz citat att ”Europa fortfarande finns, och om inte måste uppfinnas i sig” fångar rollen som europabegreppet tjänade i denna centraleuropeiska kontext: det erbjöd ett alternativ till den stalinistiska ordningen som var rådande i Östeuropa. Med förhoppningen på att författarna skulle ”rädda Europa” menade Swartz implicit att man i Västeuropa hade försummat ett europeiskt kulturarv. Citatet ger dessutom ytterligare lager till hur Swartz förstod sitt journalistiska förvärv av att uppmärksamma författare och intellektuella verksamma i Östeuropa: att låta dem tala på *Svenska Dagbladets* kultursida var, i viss metaforisk och historisk mening, att rädda Europa.

2.3.4 ”Vad har hänt med György Konrad?” (1985)

Swartz understreckare från 1981 riktade en kritik mot det östeuropeiska stalinistiska statsskicket och dess vilja att tränga in i, och omdefiniera, den europeiska människan. Stalinismen uppträdde som en konflikterande historisk tid med den europeiska traditionen. Grundkonflikten, att det europeiska arvet riskerades att utplånas av politiska stormakter, var en av de primära frågorna för den ungerska författaren György Konrads essäbok *Antipolitik* som publicerades 1984. Konrad var, tillsammans med Milan Kundera, en av de mest inflytelserika författarna av sin tid. I *Antipolitik* återfinns efterkrigshistorien mest uppkäftiga och stundom raljanta kritik av kalla krigets världsordning. Bokens första essä ”Fred = Anti-Jalta” inledde med ett konstaterande som fungerade som hela bokens underliggande premisser:

Huvudfaran till krigsfaran idag är Jalta. [...] Jalta är symbolen för en stormaktlogik: tre gamla män avgör för årtionden framåt hundratals miljoners människors öden, och de hundratals miljonerna måste respektera de tre gamla männens överenskommelse, annars blir de beskjutna.¹⁸⁶

Enligt Konrads resonemang befann sig Europa i ett ”permanent belägringstillstånd”, liksom inklämd mellan de två internationella stormakterna USA och Sovjetunionen och deras dikterande av den politiska världsordningen.¹⁸⁷ Konrad fortsatte: ”Västeuropa lutar ryggen mot dynamitmuren och riktar obekymrat sin drömmande blick mot Atlanten”, men menade att det bara var ”vi européer” – inbegripet både Öst- och Västeuropa – som kunde skapa fred i kalla kriget.¹⁸⁸ Även Konrads essä samlades kring identiteten av att vara en centraleuropé och det, enligt honom, var en identitet som kunde transcendera nationalismen och nationella

¹⁸⁶ György Konrad, *Antipolitik*, Bonnier, 1985, [1984], s.5.

¹⁸⁷ Konrad, (1985) s. 5f.

¹⁸⁸ Konrad, (1985) s.14.

gränser. Det centraleuropeiska projektet skulle tolerera minoriteter och övervinna kalla krigets blockgränser. Även om Centraleuropa inte existerade i politisk bemärkelse, var det för Konrad en vision om framtidens Europa, med rötter i historien, som var värt att kämpa för.¹⁸⁹

Swartz hade redan 1977 intervjuat György Konrad, samt stött på honom på ett par konferenser, och 1985 återkom han till den ungerska författaren i en understreckare.¹⁹⁰ I ”Vad har hänt med György Konrad?” blev det tydligare än i essän från 1981 att Swartz tillsammans med Konrad identifierade de realsocialistiska samhällena som dömda att misslyckas: ”Den svepande, liturgiska gesten krymper och även om det han skriver om de östeuropeiska nederlagen 1956, 1968 eller 1981 inte är nytt är det klokt och eftersinnande.”¹⁹¹

Ungernrevolten, Pragvåren och den polska solidaritetsrörelsen menade Swartz alla var exempel på en socialism som visat sig ohållbar i praktiken. Denna grundläggande konradiska analys instämde Swartz i, men i sin helhet var han kritisk mot Konrads *Antipolitik*. Han kritiserade essäboken för att vara ”fullstoppad med så mycket tomt väsen” och upplevde den provinsiell och arrogant. Särskilt såg Swartz boken som alltför sprungen ur Konrads ”avsikers behov” än ”vår europeiska verklighet”.¹⁹²

I recensionen gavs det tydligt uttryck för Swartz estetiska hållning. Understreckarens kritik riktades till stor del mot att Konrad var övertydlig och politiskt taktisk i sin essäbok; essäernas politiska mål överordnades alla andra – litterära, konstnärliga och historiska – värden: ”Ingenting kan förstöra litteratur som alltför uppenbara avsikter med de stackars läsarna.”, skrev Swartz och fortsatte: ”Dessutom är jag defaitistisk nog att tro att just de intellektuellas belägenhet till ambivalens och diskurs – därav föraktet för politik som i Konrads ’Antipolitik’ fått en så estetisk förförisk form – aldrig kan bli ett alternativ till just politik.”¹⁹³ Det var i banaliseringen av konflikten och att Konrad reducerade litteraturen – och

¹⁸⁹ Se essän ”Den europeiska lösningen”. Ibid, s.64–69.

¹⁹⁰ Tidigare möten: Richard Swartz, ”Friheten är dyr, mycket dyr”, 1977-08-21, *SvD*; Mångfald och kiv på Venedigs protestbiennial, 1977-11-26, *SvD*; Sprickan i den östeuropeiska muren, 1985-10-23.

¹⁹¹ Richard Swartz, ”Vad har hänt med György Konrad?” 1985-10-23, *SvD*.

¹⁹² Richard Swartz, ”Vad har hänt med György Konrad?” 1985-10-23, *SvD*.

¹⁹³ Richard Swartz, ”Vad har hänt med György Konrad?” 1985-10-23, *SvD*.

Figur 3 Vad hade hänt med György Konrad? frågade sig Swartz 1985. I högra hörnet går det dessutom att läsa en "Noterat i" - i detta fall från turistorten Anacapri och skriven Göran Borge.

sin roll som intellektuell – till en enbart politisk fråga som fick Swartz att uppträda kritisk gentemot bokens poänger. Här går det att återvända till vad Andrén konstaterade, av de tvådelade mål som de centraleuropeiska författarna hade av att 1, främja en kulturell gemenskap i Europa och 2, sträva efter specifika politiska mål. Om modellen ska följas fanns det i Swartz resonemang en kritisk udd mot att de politiska målen överordnades den litterära och kulturella produkten mål. Det var, följt av vad vi läste i essän från 1981, i hög grad en centraleuropeisk kultur som Swartz fann meningsfull och i Konrads aggressiva tonläge menade han att denna försvann.

Swartz recension var närmast något av en sågning men i det finns det

en kunskapshistoriskt intressant poäng som belyser något om kultursidans karaktäristik som arena för europeisering: introduktionen av europeiska författare behövde inte nödvändigtvis initieras av samförstånd eller ett ömsesidigt gillande. Cirkulationen av Konrads text utlöstes tvärtom av en grundläggande meningsskillnad mellan Swartz och essäfförfattaren om relationen mellan kultur och politik. Sett ur ett kunskapshistoriskt perspektiv fungerade understreckaren ändå som del i en bredare roll av Swartz som introduktör. Europeiseringen initierades och fick sin betydelse just i konflikten mellan Swartz och Konrad.

Innan vi sammanfattar detta kapitel om Richard Swartz bör vi samla tankarna kring det europabegrepp som Swartz gav uttryck för. Begreppet jämförs på ett intressant vis med den tidigare forskningen om 1980-talets politiska perspektiv. Stråth har tecknat ett slags trestegshistoria över "bilder av Europa" under efterkrigstiden. I hans kronologi följer först under andra världskrigets återuppbyggnadsfas, en föreställning om Europa som ett fredsprojekt och ett typ av funktionalistiskt demokratifremjande. Därefter spårar han en kritisk berättelse som tonade fram under 1960-talet där Europa växte samman med EG och

blev entydigt med en europeisk maktelit.¹⁹⁴ Slutligen ser Stråth 1989 som en vändpunkt – ”efter 1989 har mycket snabbt en ny bild formats” – som Stråth ser som visserligen sammankopplad med en idé om fredens Europa, men den bar inte samma funktionalistiska undertoner som den första bilden:

Denna tredje vision har en resonansbotten i mellankrigstidens mångnationella och mångkulturella Europa, där den intellektuella debatten tämligen fritt rörde sig mellan engelska, tyska, franska och slaviska språk. Ett sådant Europa är pluralistiskt och motsägelsefullt [...] Bildens centrum förläggs ofta i Centraleuropa.¹⁹⁵

Stråths tvingar oss än en gång begreppsliggöra tiden såsom mångskiktad. Stråths beskrivning är nästan identisk med det Europa som Swartz formulerade 1981: ett pluralismens, mångkulturellt och tolererande Europa med rötter i mellankrigstidens Centraleuropa; europeiseringens tidsskikt, och hur den kulturella processen divergerade från den politiska kronologin, skiner här fram. I förståelsen av 1990-talet ansluter jag mig till Stråths förståelse av 1990-talet, vari han konstaterar att det uppstod, ”en diskursiv kamp” om framtidens Europa och hur det formuleras, där dessa tre begrepp representerade olika europeiska framtider.¹⁹⁶ Vår skiljelinje går när, i vilka sammanhang och vid vilka tidpunkter som dessa temporaliteter trängde fram. Med andra ord: med sikte på en kultursida som arena kan en redan existerande kronologi över europabildernas framträdelsepunkter problematiseras och tidigareläggas.

2.2.5 Delsammanfattning

Historikern Tony Judt har beskrivit decenniesskiftet 1970–80 som inledandet av ”The second Cold War”. I takt med att den transatlantiska konflikten mellan USA och Sovjetunionen ytterligare kyldes ned nåddes Västeuropa av nya berättelser från Östeuropa. Med exempelvis Aleksandr Solzjenitsyns roman *Gulagarkipelagen* (1973) skildrades livet på andra sidan järnridån och Gulaglägren, vilket resulterade i nya bilder av kalla kriget: det utkämpades inte bara i Vietnam, Kina eller Kuba – det tog också plats på Prags gator, Budapests seminariesalar och i dissidenternas böcker.¹⁹⁷ Richard Swartz var del av de – tillsammans med en liknande västeuropeisk journalist som Timothy Gahrton Ash – som bidrog till att formulera kalla krigets konflikter mot en europeisk fond.

Men Swartz fokus var inte bara på politiken. Med det leds vi vidare till frågan hur Swartz kan definieras som aktör på *Svenska Dagbladets* kultursida. Inledningsvis framhöll jag

¹⁹⁴ Stråth, (1992) s.109.

¹⁹⁵ Stråth, (1992) s.110f.

¹⁹⁶ Stråth, (1992) s.112.

¹⁹⁷ Tony Judt, *Postwar: a history of Europe since 1945*, Penguin Books, 2010, [2005], s.590.

att Swartz som aktör på *Svenska Dagbladet* skapades kring de två rollerna *rapportör* och *introduktör*. Visserligen går det också att understryka essäistens prägel i *Golem*, *Historien*, *Europa*, men givet textens cirkulerande funktion, och att Swartz i hög utsträckning uppträdde som en aktör som vidareförmedlade ett redan existerande centraleuropeiskt tankegods, återstår i grunden rollen som introduktör.

Om Madeleine Gustafsson i sin europeisering stod i samspel med Otto Mannheimer, Hans Magnus Enzensberger och Arne Ruth, stod Swartz interagerande i högre grad i samspel med författare och intellektuella geografiskt placerade i Centraleuropa. Med det sagt kan Swartz karaktäriseras som en aktör på *Svenska Dagbladets* kultursida som, i kraft av sin geografiska position liksom sina kulturjournalistiska roller, bidrog till att föra in litteraturströmningar och idédebatt från Centraleuropa.

Swartz var inte främmande för att använda begreppet Europa i positiva termer. För honom innebar det till en historisk tradition som kunde utmana den i Östeuropa dominerande stalinismen och socialismen. Med det ingår Swartz i den centraleuropeiska krets av intellektuella som upplevde ett, i linje med Andréns resonemang, förstärkt och tydligt historiskt orienterat europeiskt medvetande under 1970-talets slut. Liksom Labvov resonerar var cirkulationen av texterna och tankarna utanför dess geografiska centrum en bärande beståndsdel i strömningen. Swartz återkom till Europa 1987 i essän ”Den pluralistiska traditionens undergång”, i vilken Swartz, än mer explicit från 1981, avsåg sig förhoppningen på en ”ny” Europaidé. Den europeiska pluralistiska traditionen hade, menade han, redan urholkats och därmed hade Europas undergång redan inträffat. Han sammanfattade det finstilt:

Det är visserligen sant att 1945 står som en milstolpe i Europas historia, men för min egen del minst lika mycket för att markera att någonting här definitivt tar slut än som en upptakt till någonting nytt. Det är svårt att bortse ifrån att 1945 också markerar ett brott, en förlorad kontinuitet, där ”Europa” blir namnet för vår saknad efter det förlorade.¹⁹⁸

Med detta citat, liksom essän från 1981, kan det dessutom sägas ske en sorts *temporalisering* av Swartz europeiska rum: hans fokus placerades på en gång mot historien och nuet. Samma orientering kring en enskild förfluten historisk tid som sammanfattar eller samlade förståelsen för vad Europa var återfanns inte i Enzensbergers resonemang. Tvärtom gick varje försök att finna ett centrum för det europeiska rummet stick i stäv med Enzensbergers icke-

¹⁹⁸ Swartz Richard, ”Det låsta rummet. Den europeiska pluralismens undergång” ingår i, Ágnes Heller (red.) *Du sköna gamla värld: den europeiska traditionens framtid*. Sekretariatet för framtidsstudier, 1987, s.34.

essentialistiska Europabegrepp och pluralistiska förståelse av det europeiska rummet.¹⁹⁹ Detta återkommer vi dock till senare.

2.3 Introduktion Per Landin²⁰⁰

Att ställa frågor om Europa innebär idag att också ställa frågor om vårt eget förhållande till Tyskland – Claudio Magris, 1987

Per Landin (1956–2021) var den yngsta av de tre journalisterna och var den enda som gick journalistutbildning. Han föddes i Borgholm på Öland och började 1977, som 21 år gammal, arbeta som nyhetsreporter för *Göteborgs-Tidningen*. Anställningen kom att bli ett undantag i Landins journalistiska karriär, som under stora delar av hans liv kom att präglas av ett par frilanskontrakt för ett antal svenska tidningars kultursidor. 1978 bytte han från kvällstidningen *Göteborgs-Tidningen* till dagstidningen *Göteborgsposten* och började skriva utrikesnyheter från München, och tog några första trevande steg in i kulturjournalistiken. 1982 blev han anknuten till *Sydsvenska Dagbladet*. 1986 fortsatte han sin resa genom svenska dagstidningar och anslöts till *Dagens Nyheter*, men fortsatta skriva för *Sydsvenska Dagbladet*.

Redan i Landins första artiklar för *Göteborgsposten* går det att skymta det livslånga intresse som han också bar med sig under 1980-talet: den tyskspråkiga litteraturen. Hans första texter var intervjuer med fyra östtyska författare; Jürgen Fuchs, Thomas Brasch, Günter Kunert och Erich Loest.²⁰¹ Som del av detta intresse publicerade Landin 1982, 26 år gammal, antologin *I detta land lever vi : ny prosa och lyrik från DDR*, en ambitiös textsamling med tidigare outgiven östtysk litteratur. I arbetet var Landin ansvarig för urvalet av texter och översatte samtlig prosa. Vad gällde poesin samarbetade han med andra översättare, bland

¹⁹⁹ I själva verket recenserar Richard Swartz *Ach Europa!* ett år innan den utkommer i svensk översättning. I understreckaren från 1987 ägnas i princip ingen uppmärksamhet åt de svenska reportagen, och Swartz ger ömsom ros, ömsom ris till Enzensberger. Essäbokens sökande ton finner Swartz uppfriskande och intressant, samtidigt som han också ser en typ av ”nonchalant, nästan sorglös öppenhet” som inte är entydigt positiv. Enzensbergers förhållande till centrum kontra periferi kommenterar Swartz: ”Men kvar på scenen blir verkligheten. Om Enzensbergers bild av Europa emellanåt blir pittoresk eller en smula diffus, så tror jag att också detta hänger samman med hans speciella metod. Ty bristen på intresse för allt som har med centrum att göra tillåter visserligen en lovsång till paradoxen och mångfalden, men till priset av starka retuscheringar, som säkert har mer med rastlösheten än stelbentheten hos ett intellekt som Enzensbergers att göra.” Ur artikeln ”Hans Magnus Enzensberger och Europa”, 1987-10-18, *SvD*.

²⁰⁰ Biografiska sammanfattningarna i dessa avsnitt baseras på två källor: förordet till Per Landins avhandling som publiceras 1990. Se Per Landin, *Von dort nach hier: zum Prozess der Vermittlung und Aufnahme deutschsprachiger Belletristik in Schweden 1980–1988*. Stockholm universitet, 1990., sidorna 9–14. Telefonsamtal med Urban Lindström, översättare, kollega och vän till Per Landin. 14 december 2022.

²⁰¹ Per Landin, ”Litteraturen är alltid kritisk”, 1979-02-15, *GP*; ”Politisk självrensning”, 1979-02-26, *GP*; ”Konst är alltid politisk men inte som de styrande tror”, 1980-06-17, *GP*; ”Oförsämd nog att beskriva verkligheten”, 1980-07-19, *GP*.

annat Agneta Pleijel och Johannes Edfeldt. I förordet underströk Landin behovet av att presentera tidigare ouppmärksammade författarskap för en svensk läsekrets:

I denna, den första svenska antologien med modern östtysk prosa och lyrik medverkar tjugoen författare från Tyska Demokratiska Republiken. Vägledande för urvalet har varit mindre att ge en strikt ”representativ” bild av den östtyska litteraturen än att ge ordet till författare, som sällan eller aldrig fått komma till tals i Sverige (och som i sorgligt hög grad tvingats hålla tyst i sitt hemland).²⁰²

Under andra halvan av 1980-talet var Landin också, utöver kulturjournalistiken och översättningsuppdragen, doktorand i germanistik vid Stockholms universitet. 1990 lade han fram *Von Dort Nach Hier: Zum Prozess der Vermittlung und Aufnahme deutschsprachiger Belleristik in Schweden 1980–88*, en avhandling om villkoren för tyskspråkig litteratur i Sverige.²⁰³ Avhandlingen formgavs och publicerades av Brutus Östling Förlag och blev dessutom väl emottagen.²⁰⁴

2.3.1 Per Landins kulturjournalistik 1977–1989.

Per Landins kunskapsformer	Sammanlagt 60 texter
Författarporträtt	21
Reseskildringar	15
Presentationer	18
Övriga (nyheter, översättning, debatt)	6

Per Landin arbetade vanligen i längre artikelsjok i form av artikelserier. Det särskilda arbetssättet och sätt att publicera sig kan antagligen förklaras med hänvisning till Landins unga ålder och ett parallellt pågående arbete med en doktorsavhandling. Hans 1980-tal dominerades av ett par större och ambitiösa artikelserier, samtliga publicerade på *Sydsvenska Dagbladets* kultursida. Dessa var *Fem tyskar* (1983), *Österrikiska samtal* (1984), *Möte med Schweiz* (1985) och *Östtyskar på svenska* (1987). Artikelserierna innehöll mellan 5–8 artiklar var och bestod primärt av författarintervjuer från länder, men flera av dem blandade också reseskildringar och porträtt av städer som Wien, Graz och Zürich.²⁰⁵ Med sina reportage utvecklade Landin en ganska säregen och personligt hållen *kunskapsform* som varvade

²⁰² Per Landin, (red.). *I detta land lever vi: ny prosa och lyrik från DDR*. Göteborg: Café Existens, 1982, s.9.

²⁰³ Landin (1990).

²⁰⁴ Karl Erik Lagerlöf, ”Litterärt utbyte kräver statligt stöd”, 1991-02-06, *DN*.

²⁰⁵ Per Landin, ”Från det kaotiska Graz till det trötta Wien”, 1984-06-02, *SDS*; ”Ett litet land med få bokläsare” (1985-07-06) *SDS*.

intervjuer med egna läsoplevelser och utblickar mot det samhälle som litteraturen var del av. Serierna hade vanligen ett tydligt ”jag” inskrivet i texterna – som när han blev tillfrågad av Heiner Müller om han föredrog Whiskey eller Vodka – och på så sätt förstärktes intrycket av att texterna gestaltade en sorts personliga möten med såväl författarna som böckerna och länderna.²⁰⁶

Fem Tyskar var en artikelserie på fem artiklar; den innehöll fem porträtt av tre östtyskar och två västtyska författare. *Möte med Schweiz* (1984) innehöll sex artiklar och ett större antal författare, som ibland fick samsas om spaltutrymmet i en och samma artikel. De som ingick var bland annat Peter Bichsel, Silvio Blatter, Max Frisch och Hanna Johansen. *Österrikiska samtal* (1984) innehöll tre artiklar men bara tre författarintervjuer – med Peter Handke, Gerard Roth och Franz Innerhofer – och därutöver intervjuade Landin ett par förläggare och litteraturvetare om litteraturens ställning i det österrikiska samhället. I den sista artikelserien *Östtyskar på svenska* intervjuade Landin sammanlagt åtta östtyska författare. Artikelserien rymde celebriteter som Heiner Müller och Christa Wolf, men även tidigare till svenska inte översatta författare som Martin Stade och Fritz Rudolf Fries.

Som aktör på kultursidan är Landin inte helt enkel att fastnagla. Litteraturreportagen rymde tydliga personliga och målade redogörelser av möten, historier och människor, och därmed bör deras karaktär av essäer framhållas. Samtidigt måste litteraturreportagens reportageform understrykas – med sina öppna och sökande utgångspunkter. I både de österrikiska och schweiziska reportage skrev Landin själv in sin roll i texten, och med nära nog ordagrann likhet:

Trots en hel del besök i Österrike har jag aldrig varit här, bara hört när andra talat om ”Grazlitteratur”, Forum Stadtpark eller Steirischer Herbst (höst i Steiermark) ... Nu är jag här för att veta mer. Någon på förhand bestämd eller på annat sätt ensidig bild har jag ingen lust att ta med mig i bagaget.²⁰⁷

I Schweizreportaget skrev Landin:

Schweiz – ett land som lever i allsköns välmåga, världens mest utvecklade välfärdsstat. Det var min bild. Men nu var jag här för att få veta mer. Någon på förhand bestämd eller på annat sätt ensidig bild hade jag ingen lust att ta mig hem.²⁰⁸

²⁰⁶ Per Landin, ”Rädslan producerar kreativitet”, 1987-08-16, *SDS*.

²⁰⁷ Per Landin, ”Ett litet land med få bokläsare”, 1985-07-05, *SDS*.

²⁰⁸ Per Landin, ”Från det kaotiska Graz till det trötta Wien”, 1984-07-02, *SDS*.

Den rumsliga placeringen, reportageformen och viljan att introducera litterära strömningar för Sverige skrevs tydligt in i reportagens syften.

Som del av ett par av artikelserierna fanns dessutom ytterligare en kunskapsform: *reseskildringen*, som också bör karaktäriseras som ett typ av reportage. Landin författade, inklusive de i artikelserierna sammanlagt 15 reseskildringar: av städer som Hamburg, Östberlin och dessutom ett par ”Snabbvisiter till DDR”.²⁰⁹ Reseskildringarna som ingick i artikelserierna knöts starkt an till seriernas tematik: när Landin skrev om både Österrike och Schweiz ingick i artikelserierna besök hos stora förlag och intervjuer av förläggare.²¹⁰ På så sätt fungerade reseskildringarna inom ramen för artikelserierna som kompletterande utblickar för att skapa en delvis fylligare bild av landet och litteraturen i samhället – utöver att enbart intervjua enskilda författare.

Sammantaget, utöver ett par som inte listats ovan, skrev Landin 21 författarporträtt. En sista typ av kunskapsform som Landin nyttjade var *presentationen*, som tangerar recensionen till formen men i Landins fall mindre präglades av värderande syften. Det handlade dessutom inte heller om litteraturkritik i Madeleine Gustafssons bemärkelse; han hade andra kunskapsobjekt för sin journalistik. I två omgångar, en gång för *Sydsvenskan* 1984 (fem artiklar), och en andra gång för *Dagens Nyheter* 1986, (åtta artiklar) presenterade Landin ett antal tyska tidskrifter som *Akzente*, *Kursbuch*, *Freibeuter* och *Littfass*.

Dessa delvis kortare presentationerna som trycktes i *Dagens Nyheter* var del av en omgestaltning och omarbetning av tidningen. När Arne Ruth tillträdde som chefredaktör för *Dagens Nyheter* och chef för kulturen följdes av mer djupgående formmässiga omvandlingar av arenan: 1983 tog Ruth beslutet att kulturuppslagen mindre kompakta och mer utrymme gavs för kortare artiklar med ett enklare tilltal; en särskild spalt vid sidan av uppslaget avsattes åt sådana texter (Se figur 1.).²¹¹ Det var i den spalten som Landin 1986 skrev ”Tidskrifter på tyska”, en följetong där Landin presenterade en tysk, antingen västtysk eller östtysk, tidskrift i varje text. Landin förbisedde Enzensbergers vid det här laget anrika *Kursbuch* och introducerade hellre ett par yngre och samtidsenliga tidskrifter. Bland annat skrev han om *L'80* och lekte med formuleringarna samtidigt som han underströk en distans från den politiska författargeneration som länge präglat den västtyska litteraturscenen: ”68–86 – denna lek med årtal tycks på ett ganska slående sätt visa vad många redan haft på redan,

²⁰⁹ Per Landin, ”Hamburg (1986-06-08) *SDS*; ”Huvudstaden Berlin”, 1986-05-08, *SDS*; ”Snabbvisit i DDR: 1”, 1985-06-11, *SDS*; Snabbvisit i DDR: 2, 1985-06-14, *SDS*; Snabbvisit i DDR: 3, 1985-06-16, *SDS*

²¹⁰ Per Landin, Från det kaotiska Graz till det trötta Wien, 1984-07-02, *SDS*; ”Vardagen räcker inte till i det litterära Schweiz”, 1985-07-11, *SDS*

²¹¹ Se Lundqvist (2012) s.345.

nämligen att sextitalets progressiva rörelser nu vänts i sin motsats! Det vilda sextitalet har följts av det milda åttitalet!”²¹²

Kvantitativt sett var Landins kulturjournalistik mer sparsam än Gustafsson och Swartz. Han var en aktör med ett tydligt intresseområde som genomsyrade samtlig av hans journalistik; hans europeiska rum orienterades tämligen entydigt riktat mot DDR och en tyskspråkig region. Ett Europa utanför dessa områden stod honom främmande.

Landin aktörskap på kultursidan utformades av rollerna som *introduktör* och *essäist*. I centrum för hans journalistik stod litteraturreportagen, i vilka han presenterade, genom samtal med författare, läsningar av böcker och utblickar, tyskspråkiga författare – tidigare uppmärksammade och mer förbisedda sådana – för en svensk publik, liksom skrev reseskildringar av städer. I texterna formulerade Landin lika mycket möten som porträtt av författare och städer. Likaså i presentationerna av tyska tidskrifter ska hans *förmedlande roll* framhållas: presentationerna hade tydligare pedagogiska och introducerande syften, av att förklara och berätta om strömningar och kunskap som gavs uttryck för i tysk offentlighet.

2.3.2 I den tyska delningens spår

Ingenstans koncentrerades den europeiska delningen – sprungen ur kalla kriget – så tydligt som i Tyskland. Där låg vad som tidigare hade varit ett land, nu kluvet i mitten; det delades mellan ett östligt, planekonomiskt och icke-demokratiskt DDR och ett marknadsliberalt och demokratiskt Förbundsrepubliken. Detta var två stater som efter andra världskriget gått två separata håll och vars konflikt hunnit blossat upp och sedan inpå 1970-talet stillat. Under andra världskrigets direkta slut uppstod en legitimeringskonflikt, rörande vilken stat som företrädde det äkta och sanna Tyskland. Germanisten Charlotte Seiler Brylla har studerat denna strid ur ett språkligt perspektiv, och karaktäriserat den som ”en kamp mellan två stater, där båda regimerna ansåg sig vara moraliskt överlägsen den andra och därmed också den legitima representanten för det demokratiska Tyskland.”²¹³ Både Förbundsrepubliken och DDR gjorde anspråk på, i synnerhet under 1950- och 60-talet, att vara den enda och sanna företrädaren för Tyskland och det tyska folket; en positioneringsstrid som fångas i begreppet *Alleinvertretungsanspruch* (”anspråket att ensam företräda Tyskland”).²¹⁴ Under 1970-talet och med den Willy Brandts nya Östpolitik kom relationen att göras mer vänlig, och en princip

²¹² Per Landin, ”Tidskrifter på tyska VI” (1986-08-06) DN.

²¹³ Chralotta Seiler Brylla, *Den beväpnade freden. Språk och politik i det delade Tyskland*, Santerus förlag, 2020, s.56.

²¹⁴ Seiler Brylla (2020), s.57.

av ”omvandling genom närmande” tillämpades från Förbundsrepublikens håll. Men konflikten, och striden om legitimitet, har Birgitta Almgren visat fortsatte ända till 1989.²¹⁵

Birgitta Almgren har i studien *Inte bara Stasi* undersökt ett inom Sverige stort intresse för DDR:s kultursatsningar. Den östtyska litteraturen hade länge präglats av vad som hade formulerats under Bielefeldkonferensen 1959, där det framlades socialistiskt präglade utopiska idéer om att författare och konstnärer skulle upplösa, eller övervinna, begreppsparet mellan konst och liv, liksom samhälle och kultur.²¹⁶ Men omkring 1980 var den östtyska litteraturen inte så stelbent som man kunde tro. Som vi har sett hos Madeleine Gustafssons kulturkritik fångade författare som Christa Wolf, Herman Kant och Lutz Rathenow hennes fascination, inte på grund av deras politiska budskap för deras existentiellt drypande människoporträtt och formmässiga förnyelser av romanen. Almgren fortsätter: ”Förläggare och översättare som Thomas von Vegesack och Per Landin fick avgörande betydelse som introduktörer och förmedlare av östtysk litteratur.”²¹⁷

2.3.3 ”Wer den Dichter will verstehen, muss in Dichters Lande gehen”

Per Landins kulturjournalistik var del av detta intresse för östtysk litteratur – hans såväl litteraturreportage som förlags- och översättningsarbete introducerade denna litteratur för en svensk offentlighet. Men som essäist på kultursidan fanns det dessutom en kulturell dimension i intresset för Tyskland; intresset handlade om något mer än landets politik eller ens enbart hans eget yrke.

Redan sommaren 1979 hade han gjort en språkutbildning vid Humboldtuniversitetet i Östberlin och han återvände till staden många gånger under 1980-talet.²¹⁸ Det bör noteras att Landin var en ung man under denna uppsats undersökningsperiod. När denna uppsats har sin borte gräns var han fortfarande bara 33 år gammal – jämfört med Swartz 44 år och Gustafssons 52 år. Han var del av generationen som af Malmberg har beskrivit som ”tåguffargenerationen”: för dem fanns det under 1980-talet ”inte längre någon självklar gräns mellan Norden och övriga Europa.”²¹⁹ Själva resandet formade hans journalistik i hög grad genom hans möten med författare – och i form av renodlade reseskildringar.

En reseskildring från Östberlin erbjuder en bild av Landins roll som essäist och hans sätt att uppfatta – och under 1980-talet hade uppfattat – det östtyska samhället i relation till

²¹⁵ Birgitta Almgren, *Inte bara Stasi : relationer Sverige-DDR 1949-1990*, Carlsson, 2013, s.448ff.

²¹⁶ Almgren (2013), s.59ff.

²¹⁷ Almgren (2013), s.60.

²¹⁸ Landin, (1990), s.12.

²¹⁹ af Malmborgs (1998), s.566

Tyskland i stort. Reseskildringen ”Huvudstaden Berlin” publicerades i *Sydsvenska Dagbladet* våren 1986 och var del av kulturredaktionens artikelserie *Grannar*, där utöver Östberlin också Oslo, Hamburg, Köpenhamn och Leningrad.²²⁰ I reseskildringens ingress, skriven av *Sydsvenska Dagbladets* kulturredaktion, berördes den nära relationen som Sverige hade till dessa städer, inte minst präglad av den sydsåkanska geografien.

Strax bortom vattnen ligger stora städer, fyllda av sitt eget liv och historia. Vi kanske har tangerat dem eller bara längtat dit. Under våren och försommaren ska vi förmedla en serie porträtt av våra stora grannstäder – eller kanske snarare skisser: personliga impressioner av andra men mycket närbelägna miljöer.²²¹

Ingressens uttryck ”personliga impressioner” fångar tämligen väl vad Landin skrev i ”Huvudstaden Berlin”, i vilken han tecknade en nostalgisk bild av Östberlin, en stad som han såg som både ”missaktad och förtalad”. Det föreligger två versioner av texten, en tryckt i tidningen och en annan i essäboken *Tyska samtal*, så en viss komparativ blick kan fungera väl för att teckna en mer fullödig bild av texten.²²² I första meningen konstaterade Landin att det var ett ”annorlunda Östberlin” som han besökte, jämfört med för fem år sedan. I essäboken skrev han ytterligare en mening, i vilken hans aversion mot den västliga grannen underströks.

Då upplevde jag varje besök i denna gråmulna stad [Östberlin] med sina söndervittrade husfasader, emaljskyltar och omisskännliga doft av lågoktanig bensin och brunkol som en *resa i ett svunnet Tyskland*, en slags andlig konvalescens efter den våldtäkt på sinnen som man ständigt utsätts för i dess andra hälft.²²³

I den tidningen komprimerades andemeningen i citatet när han konstaterade, att han i sina tidigare resor i Berlin kunde skatta sig lycklig ”över att under i alla fall några timmar ha insupit lite kommunistisk-preussisk atmosfär för mina illegalt inväxlade Östmark.” Aversionen mot Förbundsrepubliken tonades ned och i stället beskrev han sin lycka över att få ha tagit del av en ”kommunistisk-preussisk atmosfär”.

²²⁰ Oscar Hemer, ”Oslo” 25-05-1986, *SDS*. Per Landin, ”Hamburg” (08-06-1986), *SDS*. Staffan Söderberg, ”Köpenhamn” (15-06-1986) *SDS*. Nils Gunnar Nilsson, ”Leningrad” (22-06-1986) *SDS*.

²²¹ Per Landin, ”Huvudstaden Berlin” (1986-04-05) *SDS*

²²² Han skriver möjligtvis något missvisande skillnaden mellan tidningstrycken och essäboken: ”Så här i efterhand har det varit frestande att föret ändringar och strykningar, men om ej annat anges har några mer genomgripande ingrepp inte gjorts. Jag har inskränkt mig till att komplettera artiklarna med sådant material som av utrymmesskäl inte fått plats tidigare samt rättat uppenbart misslyckade formuleringar.” Per Landin, *Tyska samtal: en resa genom fyra litteraturer*, Symposion, 1988, s.314

²²³ Landin (1988), s.31. Kursiveringen är min egen.

Landin fortsatte beskriva en mängd besvikelser som han stötte på under sin resa. På hotellet, som påminde honom om *Sheraton* i Stockholm, intog han sin första måltid. Men han letade förgäves efter klassiskt tyska rätter som korv och potatissallad och middagen slutade med en tallrik hönsfrikassé med ris. Hotellet, beskrev han, hade bemödat sig att ”få den västlige gästen att känna sig ’hemma’, dvs att inte lägga märke till att han faktiskt befann sig i DDR, på andra sidan järnridån.”²²⁴

Reseskildringen fortsatte längs Berlins gator. Landin konstaterade att det var en stad som genomgick en ombyggnation och omvandling, och att staden var mitt i ett ”historiskt och arkitektoniskt nyvaknande”. Husfasaderna hade putsats upp och restaurerats, vilket kommenterades: ”Vad som händer bakom det som synes ske är däremot inte lätt att finna ... och det var inte minst därför jag åkte till Östberlin, även om många av svaren kanske finns på andra platser än dem jag besökte.”²²⁵ I essäboken underströks ytterligare denna besvikelse över stadens modernisering – och vilket sorts Berlin han egentligen ville besöka – när Landin i stället för att besöka de uppfräschade östtyska gatorna och torgen Alexanderplatz och Friedrichstrasse, sökte sig till det nedgångna Schönhauser Allee:

...medan Östberlins enda riktigt levande pulsåder har varit Schönhauser Allee som med alla sina sidogator, krogar och småaffärer är en av de få stadsdelar från det sena artonhundratalet som har överlevt kriget. Där – i den mest förfallna delen av stan – har Berlin karaktär, en miljö och en livsrytm som känns äkta.²²⁶

Citatet är värt stanna upp vid. Landin återkom ofta till sina småkrogar och bakgator, till de platser som modernitetens Tyskland glömt bort. I sin reseskildring av München uppstod samma irritation – eller sorg – över förlusten av den ”genuina bayerska livsform” som enligt Landin var utan ”förmåga hävda sig i samtiden”, skrev han, och fortsatte med en kommentar om de nyinflyttade människorna i staden:

För dem är München storstaden, Isarmetropolen i Europas mitt med ett enormt utbud av affärer, kulturer och nöjesliv, medan de få levande infödda Münchenborna hävdar att det äkta München inte existerar längre, att det uppslukades av historien redan före andra världskriget.²²⁷

²²⁴ Per Landin, ”Huvudstaden Berlin” (1986-04-05) *SDS*.

²²⁵ Per Landin, ”Huvudstaden Berlin” (1986-04-05) *SDS*.

²²⁶ Landin (1988) s.38.

²²⁷ Landin (1988), s.17.

Världen, eller Tyskland, innan andra världskriget slut var vad Landin återkom till i sina reseskildringar av Berlin och även Hamburg.²²⁸ Vad han i själva verket underströk var att den snabbt moderniserade, och på sätt och vis amerikaniserade, Förbundsrepubliken hade gjort sig av med ”den livsrytm” eller den ”karaktär” som han sökte sig till när han åkte till Tyskland.

Landins modernitetskritiska och i något avseende kulturkonservativa drag var tidstypiska inslag i en västtysk kultursfär. Det sena 1980-talet präglades av en konservativ *backlash* i Tyskland i stort. Kay Glans har sammanfattat de nya högervågornas existentiella klangbottnar:

Det låg i luften under 1980-talet att den progressiva perioden skulle avlösas av en pendelrörelse mot konservatism och traditionalism. När framtiden inte längre gav rörelseriktning och mening, skulle det förflutna ligga till grund för en kollektiv identitet.²²⁹

Bland Landins gelikar var den tyska regissören och författaren Hans-Jürgen Syberman ingick i samma kontext som Landin och hans historiska intresse. Han hade under 1970-talet gjort ”den tyska trilogin” bestående av tre filmer. Trilogin utmynnade 1977 i den sju timmars långa *Hitler, ein Film aus Deutschland*. 1981 återupptäckte han Wagners parsifalmyt. Sybermans vurmande för den äldre tyska historien gjorde emellertid honom till en kontroversiell figur

Figur 4 Sydsvenska Dagbladet sparade inte på utrymmet när de lät Per Landin skriva sina resereportage. Text och bildsättningen upptog söndagstidningens hela kulturuppslag, som vid den här tiden begränsade sig till en sida per tidning.

²²⁸ Han såg med vissa ljusare ögon på Hamburg: ”Somliga hävdar att de stora västtyska försäkringsbolagen och bankerna hellre satsar pengar på konstnärliga shoppingmiljöer än smaklösa betongvaruhus, eftersom det på sikt är mer lönsamt. Man kan tänka sig att det är så, men likafullt måste man medge att Hamburgs city med sina många vinklar och vrår och sin välavvägd balans mellan gammalt och nytt hör till de mer fantasifulla i Europa.” Per Landin, ”Hamburg”, 1986-06-08, *SDS*.

²²⁹ Kay Glans, ”Förflutet som förflyttar sig”, ingår i Lennart Berntson & Svante Nordin (red.) *I historiens skruvstäd: berättelser om Europas 1900-tal*. Atlantis, 2008, s.165.

och på vissa håll anklagades han för ett estetiserande av den tyska fascistiska historien. Landin skiljde sig från Syberman genom att sökte sig till det samtida DDR; samtidigt som Förbundsrepubliken moderniserade och utvecklades hade DDR utgjort ett tomrum för Landin: den efterblivenhet som präglade samhället hade konstituerat sorts historiskt vakuum där det gamla Tyskland konserverats.

Av just denna anledning hade Landins reseskildring en specifik blick för det Östberlin som han såg förändras. Han skymtade en modernisering, och ett öppnare klimat för kulturen, exemplifierat genom en mer tillåtande och burlesk kabarékultur: ”Allt detta går alltså bra att göra i DDR i dag. Därtill krävs inget mod, eftersom det hela är en del i Honeckerstatens ideologiska uppfräschning.”²³⁰ Men för Landin innebar detta ingen vinst: tvärtom innebar det att ännu ett Tyskland moderniserades, förlorade sina bakgator och krogar och de områden som glömts bort, men som konserverat något enligt Landin mer ”äkta”. Medan den politiska legitimitetsstriden mellan Förbundsrepubliken och DDR handlade om vilken stat som stod för modernitet och utveckling, menade Landin att det ”äkta” Tyskland var det som tydligast knöt an till dess rötter och livsformer från innan andra världskriget.

I reseskildringen uppträdde ett dubbelt Tyskland och två historiska tider: ett samtida Tyskland som moderniserats och som Förbundsrepubliken i hög grad förkroppsligade. Det var i kraft av modernitetens framsteg och affärernas och nöjeslivets etablering som Tyskland i det avseendet blev ett ”Europas mitt”. Å andra sidan framträdde det för Landin ett ”äkta Tyskland” – ett ”äkta München” eller Berlins ”äkta rytm och karaktär” – som han placerade i ett förflutet rum. Det var detta Tyskland Landin föredrog och det kunde skymtas i bortglömda stadsdelar. Detta historiska glapp mellan de två tyska staterna fångades i avslutningen till reseskildringen av Östberlin. Efter att ha besökt Auschwitz traggade han ut, spyfärdig och illamående, och förvirrad över om han befunnit sig i DDR eller Förbundsrepubliken under resans gång: ”Det kanske är mitt eget fel att jag inte längre tänker på om jag är i öst eller väst, att jag tappar tidsbegreppen, så snabbt glömmer.”²³¹

2.3.4 Delsammanfattning

Det finns en scen ur den danska regissören Lars von Triers film *Epidemic* (1987) som ingick i dennes filmserie *Europatriologin* (1984–1991) som skildrar när de två huvudpersonerna åker från Danmark till Tysklands industristäder. När de passerar en regnig tysk stad kommenterar den ena: ”Nu åker vi genom Europas tristaste områden.” Men efter en kort paus säger han

²³⁰ Per Landin, ”Huvudstaden Berlin” (1986-04-05) SDS.

²³¹ Per Landin, ”Huvudstaden Berlin” (1986-04-05) SDS.

igen: ”Eller mest intressanta.” Scenen fångar väl Landins intresse för det gråmulna Tyskland. Hans europeiska rum koncentrerades mot en tyskspråkig region i Europa snarare än ett enskilt land eller dess helhet. Som aktör utgjordes hans närvaro på kultursidan av *introduktör* av tyskspråkig litteratur och *essäist*. Anmärkningsvärt är att Landin, trots sitt litterära intresse, aldrig var en utpräglad litteraturkritiker. Det går bara att spekulera om bevekelsegrunderna bakom detta. Möjligtvis såg han litteraturkritiken som en alltför värderande och snäv textart och hans roll som essäist kan mycket väl ha stått i konflikt med ett mer normativt sätt att handskas med litteraturen.

Kunskapshistoriskt har det funnits poänger att inte bara undersöka *vad* som kommuniceras utan även *hur* detta görs: vilka uttrycksformer och villkor som formade Landins europeisering. Essäistiken var ett sätt på vilket Landin skiljde sig från Richard Swartz och Madeleine Gustafsson. Visserligen skrev de essäer, men aldrig med samma känsloladdade klangbotten som Landin. Gustafsson var analytisk och deskriptiv när hon redogjorde för strömningar inom fransk filosofi; Landins framträdelseform kreerades i högre grad kring en samhörighet med Tyskland. Han skrev om litteraturen och samtiden med en personlig inlevelse och en längtan efter ett svunnet Tyskland.

I Landins texter aktualiserades sällan ett enhetligt och klart avgränsat Europabegrepp. Han gav inte uttryck för en sammanhållen idé om Europa som Swartz kunde göra; inte heller anslöt han sig till en ”europeisk” tanketradition som Gustafsson. Sett ur ett europeiseringsperspektiv bör detta framhållas som en begränsande faktor i journalistens förmåga att integrera och samordna Sverige i en europeisk krets. Samtidigt är det obestridligt att han var en aktör på *Sydsvenska Dagbladet* som i hög grad erbjöd europeiska utblickar och ingick i en bredare kontext av journalister ägnade åtskilligt arbete åt att aktivera en europeisk kunskap på kultursidorna och skapa förbindelser med specifikt Tyskland. Just därför utgör han ett intressant exempel på en typ av europeiseringsaktör som inte hade ett övergripande ”europeiskt” mål. Hans roll som introduktör utgick inte – i ännu högre grad än de två övriga aktörerna – från ett paneuropeiskt syfte att integrera och samordna helheten av Europa utan den teleologin var helt frånvarande.

2.4 Omdaningstider

I uppsatsens avslutande kapitel kommer analysen vara upplagd på ett delvis annorlunda sätt. Jag kommer vända mig från Tysklands provins och undersöka en mer klassisk fråga för europeiseringsstudier: hur ett land i Europas periferi svarade på EG:s centralisering av Europa

mot slutet av 1980-talet. I stället för att följa enstaka aktörer kommer jag att följa ett par bredare processer som gjorde avtryck i *Dagens Nyheter*s respektive *Svenska Dagbladets* kultursidor. Frågan jag ställer mig är hur kultursidorna, genom ett par artikelserier, kunde organisera arenor för europeisering i en värld genomgick drastiska förändringar. I arenornas roll att samla aktörer intresserar jag mig dessutom för de redan tangerade frågorna: vilka europeiska temporaliteter gavs uttrycks för och hur fungerade kultursidan som arena för olika tidslinjer?

I internationell forskning framhålls perioden efter 1985 som en tid av bred centralisering av Europa, med EG som den bakomliggande kraften. Den italienska historikern Antonio Varsori har karaktäriserat denna period som ett ”relaunching of Europe”.²³² Bland annat antogs 1986 förslaget ”Single European Act” eller den europeiska enhetsakten. Enhetsakten syftade till att fördjupa det europeiska samarbetet och skapa ett europeiskt rum där varor, människor och kapital kunde utbytas med fri rörlighet.²³³ Kiran Klaus Patel har argumenterat för att 1980-talets ekonomiska europeiska integrationspolitik var ett svar på 1970-talets strukturkriser: genom att integrera de europeiska nationernas marknad och skapa mötesplatser för länderna skulle Europa komma ur den föregående årtiondens ekonomiska utmaningar.²³⁴

Europas centralisering i takt med EG:s förnyelse motsvarades av diskussioner av författare, konstnärer och intellektuella; ett slags europavåg drabbade kontinenten. Den tyska författaren Peter Schneider satte fingret på denna när han 1988 skrev essän ”Plädering för en tvivlets kultur” med undertiteln ”Upptäckten av Europa vid slutet av det andra årtusendet”. Essän översattes i den svenska tidskriften *Ord & Bild* och Schneider skrev: ”Plötsligt har några intelligenta urinvånare återupptäckt Europa”. Varför? Med en egen ställd tes svarade han på frågan:

Idén att Europa, såvida Europa finns, äntligen måste sluta sig samman på något vettigt sätt är, historiskt sett, givetvis en idé som beror på åldern. Den bygger på erfarenheten att alla de andra, de ”berusande” och ”heroiska” europeiska drömmarna en gång för alla är färdigdrömda: drömmen om en kolonial behärskning av resten av världen, drömmen om en brittisk, spansk, holländsk, fransk och slutligen tysk hegemoni, drömmen om att utan konkurrens utplundra de länder man håller underutvecklade.²³⁵

²³² Antoni Varsori, ”The Relaunching of Europe in the Mid-1980s” ingår i Kiran Klaus Patel (red.) *European Integration and the Atlantic Community in the 1980s*, Cambridge University Press. 2011.

²³³ Kiran Klaus Patel. *Projekt Europa: eine kritische Geschichte*. C.H. Beck s. 2018, 308f.

²³⁴ Patel (2018), s.121, 138.

²³⁵ Peter Schneider, ”Plädering för en tvivlets kultur: Upptäckten av Europa vid slutet av det andra årtusendet”, *Ord & Bild*, 1988, Vol.3, s.3.

Ja, någonting hände under dessa år. Schneiders resonemang liknar till stor del Gustafssons om återkomsten av en tvivlandets europeisk traditionen i samband med utopiernas fall. Europas ålder hade nått en viss höjd och de heroiska drömmarna var färdigdrömda, menade han. Idéen följde att européer plötsligt blev ”hänvisade till själva”, vilket Gustafsson skrev redan 1981. Schneiders resonemang om ett ”upptäckande av Europa” kan således förstås som del av en längre process än att den specifikt följde ur den europeiska enhetsakten.

2.4.1 Europa växer – eller krymper – till en ”jättelik, övernationell vattenskalle”

Låt oss inleda med *Dagens Nyheter*. Tidningen lanserade vintern 1988 artikelserien *Europavägen* (som denna uppsats tog sin utgångspunkt i inledningskapitlet). Men i kultursidans sätt att agera som arena för europeisering fanns det flera moment och händelser som föregick *Europavägen*. Artikelseriens förhistoria är kunskapshistoriskt relevant, eftersom det handlar om en kedja av händelser som ingick i ett bredare cirkulationssystem som påverkade artikelseriens ingång till ämnet; hur *Europavägen* utformades bar tydlig färg av denna förhistoria. I blottläggandet av denna cirkulation blir ännu en gång relevant att börja i Hans Magnus Enzensberger.

Hösten 1988, i samband med den svenska översättningen av *Ach Europa!* (utförd av Madeleine Gustafsson) skrev *Dagens Nyheter*s Arne Ruth ett längre porträtt med Enzensberger från dennes hem i München. Artikeln fungerande som både en presentation av boken som skulle släppas veckor därpå och en diskussion om Europas identitet. Intervjun rubricerades ”EG ett steg framåt för näringslivet, ett kliv bakåt för demokratin: Arne Ruth och Hans Magnus Enzensberger samtalar om Europa”. I ingressen formulerades den bärande tanken i *Ach Europa!*:

Det är ingen konst att känna igen Europa. Det räcker med att landa i Madrid, Helsingfors eller Budapest när man har varit i någon annan världsdel för att inse att man är hemma igen. För Enzensberger handlar det om detaljer. Europas identitet förutsätter att olikheterna består.²³⁶

Intervjuns centrala teman var EG, Bryssel som centrum för europeisk politisk makt och betydelsen av den tilltagande centraliseringen av Europa. I samtalet framhöll Enzensberger EG:s byråkrati som ett ”försök till illegitim maktutövning” och han vände sig mot bilden av

²³⁶ Arne Ruth, ”EG ett steg framåt för näringslivet, ett kliv bakåt för demokratin” (1988-10-30) *DN*.

EG som ett påstått demokratiskt projekt. Tvärtom tyckte Enzensberger att Europaparlamentet påminde honom om ”östblocksländernas skenriksdagar”, med skillnaden att ”Europa [om EG förverkligas] i praktiken blir en spelplats för näringslivets intressen.” ”Vi återgår”, fortsatte Enzensberger, ”till tillståndet före de demokratiska idéernas genombrottsår 1848.”²³⁷

I söndagsbilagan upptog Europafrågorna sammanlagt tre helsidor. Utöver intervjun publicerades en presentation av Enzensberger och ytterligare två texter ur *Ach Europa!*, två framtidsscenarier; ”Finland 2006” och ”Ett par dammiga vinflaskor för 4000 000 \$”.²³⁸ Den förstnämnda utspelade sig 2006 och den andra samma år men med premissen att en kärnkraftsolycka hade ägt rum 1996 och därmed skapat inflation på ”antika” viner från tiden före katastrofen. I Finlandskapitlet ironiserade Enzensberger över den europeiska enhetsutopin. Texten gestaltade ett möte mellan ett textjag – en brittisk journalist – och en före detta EG-president som avlägsnat sig från stadslivet. Presidenten envisades i samtalet med att avsikten med europatanken var ”att bygga upp ett stort block som motvikt mot de andra blocken” men, men medgav att Bryssel tyvärr utvecklats till en ”jättelik, övernationell vattenskalle” som förr eller senare skulle försätta Europa i konkurs. Det EG-projekt som hade

Figur 5 Dagens Nyheter:s läsare drabbades den 30 oktober 1988 av en Europachock. Enzensberger intervjuades av Arne Ruth och passager ur *Ach Europa!* blev dessutom översatta, som det syns till höger.

²³⁷ Arne Ruth, ”EG ett steg framåt för näringslivet, ett kliv bakåt för demokratin” (1988-10-30) DN.

²³⁸ Hans Magnus Enzensberger ”Finland 2006”, 1988-10-30, DN är ett förkortat utdrag av den text som i den boken går under namnet ”Helsingfors”; ”Ett par dammiga vinflaskor för 4000 000 \$”, 1988-10-30, DN är kapitlet som tituleras ”Haag” i boken.

lanserats som Europas räddning skulle, enligt Enzensberger, tvärtom i framtiden komma att bli dess fall.

Två veckor efter den tidigare nämnda intervjun med Hans Magnus Enzensberger arrangerades ett seminarium på Kulturhuset i Stockholm (12/11) samordnat av Institutet för framtidsforskning och Nordiska rådet. Temat för seminariet var ”Europa – centrum kontra periferi” och det bar tydlig prägel av Enzensbergers pluralistiska Europaidé.²³⁹ Deltog gjorde, utöver Enzensberger, också exiltjeckoslovaken Antonin Lihem, den amerikanska författaren Susan Sontag, författaren Theodor Kallifatides och den, för denna uppsats, välbekanta östeuropakorrespondenten Richard Swartz. Enzensberger riktade, i linje med vad han diskuterat med Arne Ruth på *Dagens Nyheter*, svidande kritik mot det europeiska gemensamhetstänkandet.²⁴⁰ Sontag anslöt sig till Enzensbergers kritik och avvisade det ”strömlinjeformade, kitschiga Europa” och föreställningen om att det skulle finnas en europeisk kultur. Richard Swartz och Theodor Kallifatides avslutade med varsina inlägg; Swartz framhöll risken för ”nygammal” nationalism i öststaterna och Kallifatides menade att den nya europeiska gemenskapen inte skulle förändra någonting alls, eftersom ”periferin i Europa redan är dömd till turism”, och exemplifierade turismens Europa med sitt hemland Grekland.²⁴¹

2.4.2 *Dagens Nyheter*s Europaväg: ”Vi står inför en smygande europeisering”

Seminariet utgjorde ett startskott för en bredare debatt som fick fortsatt cirkulation i *Dagens Nyheter*s kultursida. Ett par veckor efter konferensen inleddes debattserien *Europavägen* med det föredrag som Enzensberger hade hållit i Kulturhuset. *Europavägen*, som rymde såväl svenska som internationella röster, återpublicerade ett flertal inlägg från Europakonferensen och lämnade dessutom utrymme för nya svar allt eftersom serien förlöpte. Sammanlagt resulterade artikelserien i 14 debattinlägg. Härvid träder vi in i uppsatsens sista moment, nämligen hur europeiseringen under 1980-talets avslutande år formades av kultursidans sätt att handskas med temporaliteter. Fungerade artikelserien som en ”syn” av ”kronos”, förde den

²³⁹ Konferenser av detta slag, med Europatanken i centrum, var knappast en raritet under det sena 1980-talet. I Madrid 1985 hade 120 intellektuella samlats för ett seminarium under parollen ”Den europeiska kulturella platsen” (Ord & Bild 1988, Vol. 3). I Budapest samma år hade ett alternativt seminarium arrangerats utan myndigheternas godkännande för att diskutera möten mellan öst- och väst och gemensamma europeiska kulturella projekt, och företrädare från både öst- och västblocket var på plats. Richard Swartz, ”En spricka i den östeuropeiska muren”, 1985-10-23, *SvD*. 25–29 maj i 1988 organiserades det i Västberlin en konferens med temat ”En dröm om Europa”. Per Landin, ”Farväl till Jalta – Mellaneuropa stiger fram”, (1988-06-07) *SDS*.

²⁴⁰ Kerstin Vinterhed ”Hans Magnus Enzensberger: Enat Europa föråldrad idé”, 1988-11-13, *DN*.

²⁴¹ Kerstin Vinterhed, ”Hans Magnus Enzensberger: Enat Europa föråldrad idé”, 1988-11-13, *DN*.

bokstavligen samman tiden, eller fungerade den, liksom kultursidan som arena, snarare som en plats där multipla temporaliteter och föreställningar om Europa kunde samexistera?

Väsentligt för lanserandet av artikelserien – utöver bakgrunden kring Enzensberger och Europakonferensen – var en text som Arne Ruth skrev för att förklara och rama in artikelseriens frågekomplex. Initierande artiklar av det slaget är kunskaphistoriskt intressanta; det handlade om en artikel som mindre syftade till att argumentera för en idé och i stället ägnade sig åt att utstaka frågor och riktningar för nästkommande debattartiklar att besvara. Artikeln ”Ännu hittar vi Sverige på Europas karta” var ändock ett tämligen öppet resonemang. I artikeln resonerade Ruth om Europas identitet – geografiskt och historiskt – och hur EG:s centralisering gick i linje med vad Europa ”egentligen” var för ett sorts begrepp:

Vem kan hitta det [Europa] på kartan? Tolv länder som går samman i en ekonomisk union som kallar sig den europeiska gemenskapen [EG]. Men runt omkring ligger nationer som har lika stor rätt att se sig som delar av Europa. En av dem, den ryska och östligaste, har undertryckt sina grannländer i väst. Nu hämnas så kallade östeuropeiska stater genom att döpa sina ryska grannar till asiater. Själva sätter de den nygamla stämpeln *Centraleuropa* på sitt eget projekt: drömmen om att förkroppsliga Europas själ.²⁴²

Ruth anslöt sin text till både centraleuropeiska enhetstankar – välbekanta från Swartz journalistik – och den enzensbergiska frågan om Europas centrum kontra periferi. Ett viktigt understrykande låg i åtskillnaden mellan EG och ”rätten att kalla sig Europa”. Att ingå i EG, var, enligt Ruth, inte nödvändigtvis samma sak som att tillhöra Europa. För Ruth motsvarade begreppen inte varandra; för artikelseriens kommande texter drogs det därmed upp en skiljelinje mellan EG och Europa: det var två begrepp som kunde vara, men inte nödvändigtvis var, förenliga.

Ruth återförde sedan sitt resonemang till en svensk kontext, och tecknade bilden av den vid det här laget välbekanta svenska efterkrigshistorien:

Svenskar har hittat sitt land på kartan längre än de flesta folken i Europa. Kartbild, kultur och politik föreföll länge förenade i folkhemmets moderna syntes. Den ålderstigna kontinenten befann sig på efterkälken. Tids nog skulle den gamla världen skandinaviseras.²⁴³

Ja, så hade det sett ut, men året 1988 beskrev Ruth en annan situation: ”Positionen i kontinentens utkant skapar inte längre självsäkerhet utan osäkerhet”, skrev han. I och med den

²⁴² Arne Ruth, ”Ännu hittar vi Sverige på Europas karta”, 1988-11-27, *DN*.

²⁴³ Arne Ruth, ”Ännu hittar vi Sverige på Europas karta”, 1988-11-27, *DN*.

falnande tron på folkhemmet och den svenska välfärdsstaten – i och med den svenska modellens bristande konkurrenskraft gentemot andra samhällsmodeller (som vi bekantat oss med i kapitlet om Enzensberger) – hade det enligt Ruth grott fram en svensk osäkerhet. Han gläntade på dörren till Europa och skymtade en bredare fråga än ett EG-anlutande:

De [politiker och ämbetsmän som förespråkar EG] låtsas att Sverige kan nå EG-medlemskapets alla fördelar utan att bära gemenskapens bördor. Debatten har ännu inte vidrört djupet av förändringen. I stället för den öppna skandinaviseringsen av hela kontinenten står vi i Sverige inför en smygande *europisering*.²⁴⁴

Med texten som lanserande artikelserien formulerades därmed EG-medlemskapet och en den ”smygande europeisering” som skulle ”vidröra djupa förändringar” av det svenska samhället som centrala frågor för nästkommande texter. Nedanför Ruths artikel, i samma uppslag, följde det första bidraget i *Europavägen*: Det var Hans Magnus Enzensberger ”Måste vi alla sjunga i samma kör?”, vars kritik av Bryssel och enhetsutopin vi inte behöver upprepa ännu en gång. Desto mer relevant är i sammanhanget följande texter:

- Susan Sontag 30/11, amerikansk författare
- Göran Therborn 4/12, svensk sociolog
- Richard Swartz 8/12, svensk östeuropakorrespondent
- Peter Bichsel 12/12, schweizisk författare
- Håkan Arvidsson 17/12 svensk historiker
- Jörn Donner 22/12 finlandssvensk kulturpersonlighet
- Per Gahrton 30/12 svensk politiker och debattör
- Carl Bildt 10/1 1989 svensk politiker
- Rolf Rembe 13/1 svensk författare
- Jan Olsson och Olle Svenning 17/1 svensk författare och svensk socialdemokratisk journalist
- Claes Erik Odhner 27/1 svensk agronom
- Ronny Svensson 2/2 svensk regionalpolitisk forskare
- Åke E Andersson 16/2 svensk nationalekonom

Inledningsvis bör det noteras vad för typer av aktörer som deltog i *Europavägen*. Flera av skribenterna hade november 1988 redan skrivit debattböcker om eller olika typer av texter relaterande till en europeisk tematik. Susan Sontag hade under 1980-talet engagerat sig för den östeuropeiska politiken och offentligt lierat sig med Enzensbergers kritik av Europeiska

²⁴⁴ Arne Ruth, ”Ännu hittar vi Sverige på Europas karta”, 1988-11-27, *DN*. Kursiveringen är Ruths egen.

Gemenskapen.²⁴⁵ Både Richard Swartz och Göran Therborn deltog 1987 i sekretariatet för framtidsstudiers forskningsprojekt *Sverige och Europa* med varsina inlägg om Europas pluralistiska rötter i mellankrigstiden respektive öppnandet mot Europa som svar på svenska modellens vittrande.²⁴⁶ Jan Olsson och Olle Svenning publicerade 1988 den socialdemokratiskt färgade diskussionsboken *Tillhör Sverige Europa?*. I den bröt de med en lång tradition av socialdemokratisk Europapolitik, genom att de definierade EG som primärt en politisk organisation.²⁴⁷ Den finlandssvenska författaren och mångsysslaren Jörn Donner hade hösten 1988 publicerat boken *Motströms: Om möjligheten att delta* i vilken han öppet och högljutt deklarerat sin europeiska identitet, som han menade bestod i toleransen för olikheter.²⁴⁸ Möjligen lika intressanta är de aktörer som skulle bli tongivande i den senare, i svensk historiografi mer undersökta debatten under 1990-talet. Carl Bildt, som redan 1988 var en varm EG-anhängare, skulle 1991 skriva *Hallänning, svensk, europé*.²⁴⁹ Per Gahrton författade en rasande stridsskrift mot EG, *I stället för EG*.²⁵⁰ Donner fortsatte sin genre av ”rapporter” – *Rapport från Berlin* (1958) och *Rapport från Donau* (1962)– med *Rapport från Europa* (1990).²⁵¹ Odhners publicerade 1992 en samling texter om svensk ekonomi och arbetsmarknad i förhållande till de europeiska samhällena.²⁵² Debattseriens aktörer kom således från spridda håll; artikelserien, i rollen av en arena, utgjorde en mötesplats för akademiker, politiker och olika sorters kulturpersonligheter.

I en spontan kategorisering kan vi urskilja ett par positioner bland seriens 14 inlägg. Det fanns 1, de som uttryckligen tog ställning för EG, 2, de som uttryckligen tog ställning mot EG, och 3, en betydande grupp som snarare än att tydlig ta ställning strävade efter diskussion om delvis andra ämnen. Schematiskt kan inläggen delas in i följande tabell:

Ja till EG	Nej till EG	Ingetdera
Olsson och Svenning	Enzensberger	Therborn
Rembe	Sontag	Swartz
Bildt	Gahrton	Bichsel
		Arvidsons

²⁴⁵ Se Richard Swartz, ”Sprickan i den europeiska muren”, 1985-10-23, SvD.

²⁴⁶ Richard Swartz, (1987). Göran Therborn, ”Den svenska välfärdsstatens särart och framtid”, ingår i Göran Therborn (red.), *Lycksalighetens halvö: den svenska välfärdsmodellen och Europa*. Sekretariatet för framtidsstudier, 1987.

²⁴⁷ Jan Olsson & Olle Svenning, *Tillhör Sverige Europa?* Författarförlaget, 1988.

²⁴⁸ Jörn Donner, *Motströms: om möjligheten att delta*, Wahlström & Widstrand, 1988. Han skrev bland annat: ”Att vara europé är att tycka olika. Att vara europé är att medge olikänkandes rätt att tycka olika.”

²⁴⁹ Carl Bildt, *Hallänning, svensk, europé*, Stockholm: Bonnier, 1991.

²⁵⁰ Per Gahrton, *I stället för EG*. Stockholm: Ordfront, 1990.

²⁵¹ Jörn Donner. *Rapport från Europa*. Stockholm: Bromberg, 1990.

²⁵² Clas-Erik Odhner, *Ekonomi och pengar i Europa: vägen till EMU*. Stockholm: Tiden, 1992.

		Donner
		Odhner
		Svensson
		Andersson

Ja-sägarna var ingen homogen grupp. De vänstersinnade Olsson och Svenning intog, liksom i sin bok *Tillhör Sverige Europa?*, ett velande resonemang, men landande i att "europavänstern" borde ha som uppgift att förhindra den "brutala ekonomiska liberalismen att härja fritt." De argumenterade för att socialdemokratiska och socialistiska krafter inom EG skulle kunna "civilera och humanisera" den pågående nyliberala ekonomiska omvandlingen av Europa.²⁵³ Carl Bildt, som 1986 blivit partiledare för Moderaterna och sedan dess lanserat Moderaterna som det stora Europapartiet, tog i sin debattartikel uttrycklig ställning för en EG-anslutning: "Jag kan inte se annat än att Sverige på 1990-talet står inför valet mellan europeisk medverkan och europeisk marginalisering.", skrev han och varnade tvärtom för riskerna med att förbli utanför en europeisk gemenskap. Han såg med hopp på EG-anslutandet som "ett *framtidprojekt* i samma storleksordning som byggandet av välfärdsstaten på 1950- och 1960-talet."²⁵⁴ Karaktäristiken av de socialdemokratiska Olsson och Svenning och den moderata Carl Bildt går helt i linje med Westbergs tolkning av det sena 1980-talets debatter: att Socialdemokraterna ville "göra Europa mer socialdemokratiskt" medan Moderaterna strävade efter att "europeisera Sverige".²⁵⁵

I nej-gruppen varnade miljöpartisten Per Gahrton för att skapandet av en ny europeisk gemenskap skulle fortsätta i samma inslagna spår som historiska stormakterna Tsar-Ryssland, Kejsar-Tyskland och Österrike-Ungern: "Vad annat har alla dessa försök att 'ena Europa' lett till än krig och ödeläggelse? Och ändå – vad är det vi nu ser torna upp sig med centrum i Katangamaffians gamla säte, Bryssel? Jo, här görs ännu ett *da capo* på romarrikstragedin [...]."²⁵⁶ Det var med närmast undergångsprofetiska tongångar som han beskrev varje historiskt försök att ena Europa, liksom det man då såg framför sig, som en process där stater förlorade sitt självbestämmande. Den amerikanska författaren Susan Sontag menade att ett specifikt Europa präglad av "eurobuisness, eurodollar ... den så kallade föregivna europeiska 'gemenskapen'" hotade det egentliga Europa som hon älskade. Hon fortsatte med att Europa i

²⁵³ Jan Olsson och Olle Svenning, "Humanisera marknadskrafterna", 1989-01-19, *DN*.

²⁵⁴ Carl Bildt, "Den svenska modellen är en myt", 1989-01-10, *DN*.

²⁵⁵ Westberg (2003), s.320.

²⁵⁶ Per Gahrton, "Nej tack till EG!", 1988-12-30, *DN*.

den bemärkelsen som nu växte fram ”borde vara fullständigt misskrediterat” i att det har vuxit ur ”först av imperialism och rasism, och nu av den multinationella kapitalismens krav.”²⁵⁷

Men majoriteten av texterna var alltså en tredje typ. Kategorin utesluter inte ställningstaganden, men debattexternas fokus var mindre orienterade kring att debattera för eller emot ett EG-anlutande; de tog inte aktiv ställning till den specifika frågan. Hellre bör dem betraktas mot bakgrund av de linjer som denna uppsats har tecknat; frågor om periferi-centrum, regionalisering, ett europeiskt kulturarv och traditioner, den svenska modellens vittrande, maktbalansen mellan öst och väst och möjligheterna för ett pluralistiskt Europa. Göran Therborn poängterade att Sverige hade trätt in i en postindustriell epok, och i den har den svenska modellen sedan 1980-talet vittrat sönder. Han förstod Europa mindre som den typ av ekonomiska maktinstitution som Enzensberger definierade:

Det Europa vi diskuterar i dag är inte något maktens påbud, utan en vanmaktens utväg. Europa är någonting som har valt i förhoppning om att vi ska undvika nya nederlag och katastrofer. Europa har valts som en lösning på olika problem, men tvärtemot vad Enzensberger påstår bara sent och delvis som ekonomisk strategi.²⁵⁸

Therborn menade att ”hittills har valen av Europa varit vända mot det förflutna”, men menade att i sökandet av en ”framtidsväg” hade en ”europeisk medvetenhet” en väsentlig roll att spela för de nordiska länderna.²⁵⁹ Den schweiziska författaren Peter Bichsel skrev en artikel om sitt eget Schweiz, och menade att ”Europa är för Schweiz på sin höjd ett geografiskt begrepp, det är inget politiskt begrepp” men varnade också för riskerna med att skapa en neutralitetens identitet.²⁶⁰ Jörn Donner ägnade åtskillig uppmärksamhet åt minoritetsspråk och såg en tilltagande regionalisering i takt med en europeisering. Han definierade Europa som präglad av en pluralistisk tradition: ”Mitt eget Europa: förutsätter att ingen politisk makt eller ideologi får överhanden i Europa, och att vi äntligen kan avstå från att balansera Europa mellan sinsemellan maktsfärer”.²⁶¹ Även Richard Swartz framhöll denna typ av pluralistiska och av tolerans präglade tradition som Europas ideal. Han riktade viss udd mot enandet av Europa mot bakgrund av 1900-talets historia: ”[D]et kan vara värt att erinra sig att två försök redan gjorts i vårt århundrade [...] Det första försöket stod Adolf Hitler för, det andra Josef

²⁵⁷ Susan Sontag, ”Det borde vara fullständigt misskrediterat”, 1988-11-30, *DN*

²⁵⁸ Göran Therborn, ”Det blågula blir inte grått i EG”, 1988-12-04, *DN*.

²⁵⁹ Göran Therborn, ”Det blågula blir inte grått i EG”, 1988-12-04, *DN*.

²⁶⁰ Peter Bichsel, ”Det lilla neutrala landet frånvarande i Europa”, 1988-12-12, *DN*.

²⁶¹ Jörn Donner, ”Minoriteter får stryka i nytt Europa”, 1988-12-22, *DN*.

Stalin.”²⁶² Men med sin särskilda blick för östblocket ägnade han merparten av artikeln åt att definiera Östeuropas situation. Swartz varnade för ”det stalinistiska systemet som inte låter sig reformeras” och fortsatte: ”Om Europa – åtminstone i teori – står för tolerans, pluralism och demokrati så tror jag vi måste försöka inse att en sådan tradition fortfarande är ganska svag och bräcklig i de östra delarna av vår kontinent.”²⁶³ Även professorn i nationalekonomi och chefen för *Institutet för framtidsstudier* Åke E Andersson underströk regionernas betydelse. Han vände sig också mot en bild av att Sverige skulle befinna sig utanför Europa: ”Bör då Sverige integreras med Europa? Frågan är absurd. Sverige är redan del av Europa. [...] Vårt problem är väl snarast vilket Europa vi skall tillhöra.”²⁶⁴

Åke E Anderssons citat fångar den diskrepans som uppträdde i debatten. Å ena sidan var frågan rörande en svensk integration med Europa enligt honom ”absurd”, och å andra sidan hade det öppnats för ett *annat* Europa och en ny europeisk identitet att ta ställning till. Vissa debattörer – Gahrton, Sontag, Swartz – identifierade det nya Europa mot bakgrund av långa historiska förlopp. För Sontag sträckte sig EG:s idé tillbaka till Napoleon och Hitler, och deras försök att konstruera ett paneuropeiskt ideal – ett försök som i samtiden, enligt henne, borde vara misskrediterat.²⁶⁵ Likaså uppträder Donners och Swartz pluralistiska Europaidé med i viss konflikt med EG:s centralisering av Europa. Enligt deras definition identifierades Europa mindre som ett politiskt projekt och mer som en värdegemenskap, en kulturell orienteringspunkt präglad av pluralism, tolerans och mångfald. Att i sig institutionalisera en sådan idé i ett EG skulle gå bjärt i konflikt med idéens grundläggande premisser. Carl Bildt, som tydligast representerade Europatanken som ett politiskt framtidsprojekt, grep också an moment i en kulturell europeisering, nämligen frågan om svenskarnas identitet och historia. I beskrivandet av EG som ett framtidsprojekt med parallellitet i det svenska välfärdsbyggandet, underströk han de i grunden existentiella frågor om Sveriges efterkrigshistoria och identitet.

Efter drygt två månaders debatt avslutades debattserien. Karaktäristiskt för den i sin helhet var ett mindre entydigt fokus på Europa som EG, utan *Europavägens* öppnande för andra, möjligtvis mer existentiella och historiska dimensioner i europeiseringen. *Europavägen* präglades av såväl filosofiska som historiska och dagsaktuella europatematiker. Abstraktionsnivån tedde sig stundom hög och resonemangen grävde såväl i historien som framtiden. Artikelseriens europeiska rum var inte enskilda länder och platser utan snarare

²⁶² Richard Swartz, ”Östeuropa på väg mot akut kris”, 1988-12-08, *DN*.

²⁶³ Richard Swartz, ”Östeuropa på väg mot akut kris”, 1988-12-08, *DN*.

²⁶⁴ Åke E Andersson, ”Det är regionerna som är Europa” 1989-01-16, *DN*.

²⁶⁵ Susan Sontag, ”Det borde vara fullständigt misskrediterat”, 1988-11-30, *DN*.

Europa fattad som en sorts totalitet – som *ett* begrepp. Kunskapshistoriskt kan artikelserien i sin helhet framhållas som en arena, och Ruth definieras som en ”grindvakt” som genom formulerandet av inledningstexten utstakade en riktning och skapade specifika cirkulationsmöjligheter – och begränsningar – för de debattartiklar som framledes skulle ingå i artikelserien.

Det synkroniserande momentet i artikelserien bestod i Ruths sätt att aktivera den svenska europeiseringen och EG-närmandet i en samtid och nära framtid som efterföljande texter behövde ta ställning till. Å andra sidan är det obestridligt att artikelserien aldrig förmådde synkronisera de förflutna tiderna och skapa en sammanhållande, av samtliga artiklar, delad temporal struktur. Synkroniseringens politik, som Jordheim identifierar som väsentligt i huruvida en synkronisering ska lyckas eller inte, handlade om *begreppet Europa*, och dess temporalitet förblev stridbar. Flertalet företrädde olika uppfattningar om dess historia, samtid och framtid; en enighet uppstod aldrig. Ja, snarare bör artikelseriens funktion som möjliggörandet av samexistensen av *multipla europeiska temporaliteter* framhållas. Antagligen ligger detta i debattseriens natur, att debatter om samtidens vägsål alltid öppnar för en pluralitet av uppfattningar om tidens riktningar och struktur.

2.4.3 Svenska Dagbladet och den östeuropeiska katastrofen

Historikern som är på jakt efter *Europavägens* motsvarighet på *Svenska Dagbladets* kultursida blir besviken. *Svenska Dagbladets* publicerade visserligen en kort artikelserie som krestade kring Sveriges relation till Europa men tidningens engagemang var långt ifrån med omfattning som *Dagens Nyheter*. I artikelserien *Sörgården eller EG* lät *Svenska Dagbladets* redaktion ett par utlandsröster komma till tals i sammantaget 4 artiklar; två understreckare skrevs av den danska konstnären Klaus Rifbjerg om det danska EG-anslutandet 1972 och sedan följde ytterligare två texter; en kort reflexion av den polska journalisten och författaren Ryszard Kapuściński, samt en intervju som kulturchefen Ingemar Björkstén gjorde med den finska författaren Johannes Salminen angående den finska respektive svenska rollen i utkanten av Europa.²⁶⁶ I Kapuściński artikel infogades en ingress med en vagt formulerad ingång till ämnet: ”Vad är egentligen Europas ’periferi’? Att Sverige är beläget där och riskerar att förbli där, sägs ofta i debatten om den europeiska gemenskapen.”²⁶⁷ Ingressen

²⁶⁶ Det publicerades inom loppet av en tämligen lång period, 2 månader: Klaus Rifbjerg ”Europadrömmen – ett försök till definition”, 1988-10-11 *SvD*; ”EG – en klubb för matvrak?”, 1988-11-13, *SvD*; Ingemar Björkstén, ”Vi behöver inte känna oss leva i utkanten av Europa”, 1988-12-04, *SvD*, Ryszard Kapuściński ”Europeiska avstånd”, 1988-12-11, *SvD*.

²⁶⁷ Ryszard Kapuściński ”Europeiska avstånd”, 1988-12-11, *SvD*.

anknöt tydligt till samma frågekomplex som *Dagens Nyheter* rörande centrum och periferi, men Kapuścińskis artikel berörde egentligen mer en allmän diskussion om östeuropéers förståelse av en europeiska gemenskap.

Sett utifrån helheten av *Svenska Dagbladets* publicering 1988–89 var det dock, som sagt, tämligen glest om Europa i *Europavägens* bemärkelse. Det innebar dock inte att *Svenska Dagbladet* var sysslös under perioden; det var snarare så att tidningens blick var riktad någon annanstans. Hösten 1988 lanserades två ambitiösa artikelsier: ett Historikerstreit-reportage och *Glasnost i verkligheten*. I förstnämnda reste poeten och kulturskribenten Kay Glans i Tyskland och intervjuade, sammanfattade och beskrev de senaste två årens debatter av *Historikerstreit* som pågått inom det tyska historieskrået.²⁶⁸ *Glasnost i verkligheten* lanserades som en ”granskning” av hållbarheten i Gorbatjovs löften att reformera Östeuropa. Artikelserien orienterades kring glasnost och ”dess tvillingbegrepp” perestrojka och inleddes med tre artiklar av författaren Peeter Puide, följt av ytterligare tio artiklar av olika skribenter, bland annat Kristian Gerner, Alex Militz och Jackie Jakubowski.²⁶⁹

Helheten av *Glasnost i verkligheten* riktade hård kritik av Gorbatjovs reformer och de reella förändringarna skulle följa. Sammantaget bildade de 13 artiklarna en bred synvinkel och fokuspunkterna skiftade från Sovjetunionens ekonomi till Estlands periferi till de östeuropeiska historikernas svek. Författarna Ulo Ignats och Atis Lejnins skrev bland annat artikeln ”Ny öppenhet – men resultaten dröjer” om att reformerna bara varit en läpparnas bekännelse från Sovjetledningen. De kritiserade både de bedrägliga löfena som gjort och det grundläggande problemet som låg i ”den sovjetiska ekonomins svåra efterblivenhet.” Men Ignats och Lejnins menade att utvecklingen ändå skulle medföra dramatiska omvandlingar, men inte utlösta uppfifrån: ”Det är en spännande utveckling vi bevittnar i Sovjet. Men allting tyder på att fortsättningen kommer att bli långt mer dramatisk än det vi har sett hittills.”²⁷⁰

En tredje artikelserie som stack ut var en samling essäer som Richard Swartz skrev hösten 1989. Bara några månader innan Berlinmurens öppnande vände sig Swartz ännu en

²⁶⁸ Kay Glans ”Nazisternas barn och barnbarn”, 1988-06-09 *SvD*; ”Förflutet som inte förflyter” 1988-06-29 *SvD*; ”Historikerstriden: Gulag och Auschwitz”, 1988-07-11 *SvD*; ”Historikerstriden: att jämföra massmord” 1988-07-25 *SvD*; ”Nazismens historisering” 1988-08-13 *SvD*; Ung tysk forskare historiserar 1988-08-25 *SvD*; Historikerstriden – efter krigstidens slut?”, 1988-09-19, *SvD*.

²⁶⁹ Peter Puide, *Glasnost i verkligheten*”, 1988-10-06, *SvD*; ”Sovjet måste bli trevligt”, 1988-10-09, *SvD*; ”En obeveklig process”, 1988-10-13, *SvD*. Bengt Jangefeldt, ”Mot ett normalare tillstånd”, 1988-10-16, *SvD*. Kristian Gerner, ”Historikernas svek”, 1988-10-20, *SvD*. Kay Glans, ”Större social än litterär roll för de lettiska författarna”, 1988-10-23, *SvD*. Alex Militz, ”Folkfronten – myt och verklighet”, 1988-10-27, *SvD*; Ulo Ignats & Atis Lejnins, ”Ny öppenhet – men resultaten dröjer”, 1988-11-06, *SvD*; Helge Brattgård, ”En växande frihet för kyrkan”, 1988-11-20, *SvD*; Jackie Jakubowski, ”Lettlands judar kräver sin rätt”, 1988-11-28 *SvD*; ”Antisemitismen i den nya öppenhetens spår” 1988-12-02, *SvD*; Peter Curman, ”Dramatisk litterär förändring”, 1988-12-07, Richard Swartz, ”Slagord med ett större problem” 1988-12-30. *SvD*.

²⁷⁰ Ulo Ignats & Atis Lejnins, ”Ny öppenhet – men resultaten dröjer”, 1988-11-06, *SvD*.

gång till de östeuropeiska samhällenas kris. Som redan framgått genom hans inlägg i *Europavägen* såg Swartz den brännande punkten för samtiden främst genom den kollaps som hotade i öst. I fyra understreckare, införda under vinjetten *Kommunismen i Europa*, analyserade Swartz det östeuropeiska rummet och kommunismens tillstånd och annalkande fall.²⁷¹ Bakomliggande Swartz text låg, liksom i *Glasnost i verkligheten* på *Svenska Dagbladet*, Gorbatjovs reformpolitik. I den första essän ”Makt och brist” skrev han:

Krisen har blivit synlig för alla. Det går inte längre att dölja och det rör sig om en kris där hela systems existens står på spel. Realsocialismen måste helt enkelt börja producera något mer än makt och brist, annars kommer partiet snart att förlora all sin makt. Detta är upprinnelse till all reformpolitik i öst, en reformpolitik som har bråttom därför att också *tiden blivit knapp*.²⁷²

Särskilt styckets sista mening formulerade östblockets kris i en nära framtid. Reformpolitiken hade enligt Swartz snabbat på en process av kris; det som Swartz, liksom Konrad, identifierade som en reell kris redan 1985 hade accelererat av Gorbatjovs löften.

I jämförelsen mellan *Svenska Dagbladets* och *Dagens Nyheter*s artikelsier illustreras de olika tidningarnas sätt fungera som arenor och skillnaden i den europeisering som tog form: tidningarna hade olika aktörer, ämnesområden men även typer av artikelsier. Varför den nationellt orienterade debatten om EG-medlemskapet gavs begränsat utrymme på *Svenska Dagbladets* kultursida är givetvis en fråga för diskussion. En tungt vägande förklaring är att den mer borgerligt, konservativt lagda dagstidningen inte såg det som sin roll att leda utvecklingen för sådan politisk debatt. Debattserierna som Arne Ruth hade presenterat förlöpande under 1980-talet var ett mindre vanligt inslag på *Svenska Dagbladets* kultursida, som i hög representerade analys och fördjupning – och, som i fallet hösten 1988, internationella inslag.²⁷³

2.4.4 Delsammanfattning

Det är obestridligt att åren 1988–1989 var omtumlande tider i Europa. EG omvandlades och östblocket reformerades men med osäkra framtidsutsikter. Som svar på EG:s centralisering av Europa lanserade *Dagens Nyheter* en arena för en Europadebatt och det blev ett sätt för kultursidan att samla och samordna en nationellt orienterad diskussion, men med tydliga

²⁷¹ Richard Swartz, ”Makt och brist”, 1989-08-02, *SvD*; ”Den ändliga tiden” 1989-08-02, *SvD*; ”Obetalda räkningar”, 1989-08-07, *SvD*; ”Kronjuvelen DDR”, 1989-08-13, *SvD*.

²⁷² Richard Swartz, ”Makt och brist” (1989-08-02), *SvD*.

²⁷³ Om Arne Ruth roll som redaktör, Lundqvist (2012) se, 334ff.

transnationella inslag av aktörer och perspektiv (Bichsel, Enzensberger, Sontag, Swartz). I den breda aktörsrepertoar som uppträdde fanns både politiker som Per Gahrton och Carl Bildt och kulturpersonligheter som akademiker och Jörn Donner och Göran Therborn, och tillsammans genererade de en diskussion om Europas identitet och Sveriges förhållande till Europa.

Debattseriens sammanslagna artiklar bör förstås som utmynnande i en i grunden velande inställning; det fanns ingen majoritet vare sig för eller mot ett EG-inträde men det var antagligen inte heller syftet med artikelserien. Utöver de politiska frågorna aktualiserades tydliga existentiella ämnen rörande vad Europa var för något (Sontag, Enzensberger, Donner, Andersson, Bichsel), den svenska särställningens sönderfall (Bildt, Therborn, Arvidsson) och en europeisk identitet (Enzensberger, Donner, Swartz). Som redan konstaterat hade artikelserien en begränsad funktion som synkroniserande roll och snarare tillät den *multipla europeiska temporaliteter* att samexistera och brytas mot varandra under nästan tre månader.

En kontinuitet i *Dagens Nyheter*s kultursida som är särskilt intressant mot bakgrund av ett tidigare analyskapitel är betydelsen av en aktör som Hans Magnus Enzensberger. Det går en linje från Hans Magnus Enzensbergers *Svensk höst* 1982 och *Europavägen* 1988-89. Enzensberger medverkade i båda sammanhangen och höll fast vid ett intresse för länder i Europas periferi. Men skillnaden i hans framträdelseform i offentligheten är noterbar: i författandet av *Svensk höst* uppträdde han som en observatör; i *Europavägen* var han tvärtom en av de tydligaste debattörerna mot ett framväxande EG.

Vad gäller *Svenska Dagbladet* befann de sig i utkanten av den kraftiga EG-ifiering och centralisering som präglade *Dagens Nyheter*s blickfång; i jämförelsen mellan tidningarna skiner det tydligt fram att det var den sistnämnda som utgjorde navet för den svenska debatten kring Europa och EG. *Svenska Dagbladet* och redaktionens egen uppsättning skribenter och profil gjorde att dess europeiska utblickar riktades mot östblockets omvandlingar. Richard Swartz blir, liksom Hans Magnus Enzensberger, en aktör som i sig förkroppsligar en kontinuitet på kultursidan och med det inte bara en geografisk bevakning utan dessutom specifika kunskaper och förståelse av den europeiska framtidens utmaningar.

Teoretiskt sett är det särskilt intressant de sätt på vilka artikelserierna grep in i och fortsatte redan existerande cirkulationsprocesser från såväl nationella som internationella sammanhang. *Europavägen* hade tydlig förankring i den svenska samtidsdebatten genom att den tog utgångspunkt i en offentlig och allmän konferens som hölls på Kulturhuset. Samtidigt hade den flertalet internationella aktörer som deltog. Kay Glans reportageserie hade tvärtom

förankring i en debatt som pågick i Förbundsrepubliken. Fallen är två olikartade exempel på en transnationell roll som kultursidan hade i svensk offentlighet.

3.0 Diskussion: Sveriges europeiska status

För att sammanfatta uppsatsens syfte på ett systematiskt sätt kommer avslutningen disponeras efter de tre syftena. Först följer ett avsnitt där uppsatsens centrala empiriska resultat presenteras. Därefter följer ett resonemang om uppsatsens teoretiska ramverk och hur europeiseringsperspektiv och kunskapshistoriska ramverk kan vidareutvecklas i varandras skärningspunkter. I ett tredje avsnitt följer ett mer allmänt resonemang om svenska europeiseringsprocesser och hur denna uppsats mot bakgrund av tidigare forskning kan erbjuda nya perspektiv rörande historiens kronologier och tidsskikt. Avslutningsvis står ett mer sammanfattande och framåtblickande resonemang om folkhemmets plats i historien.

3.1 Empiri: Aktörernas roller och europeiseringens historiska tider

Hur kan Madeleine Gustafsson, Richard Swartz och Per Landin karaktäriseras som aktörer på kultursidan och hur formade de kulturell europeisering? De roller som vi har stött på är i de flesta fallen förmedlande och introducerande sådana. Samtliga aktörer hade ett eller flera ben i deras aktörskap som bestod i att presentera och upplåta plats i svenska kultursidor åt europeiska författare, intellektuella, kulturpersonligheter med flera. Som aktör kretsade Madeleine Gustafssons arbete på kultursidan i övervägande del kring rollerna *introduktör*, *kritiker* och *översättare*; Richard Swartz aktörskap orienterades kring rollerna som *rapportör* och *introduktör*; Landin var till övervägande del också en *introduktör*, men han var också verksam som *essäist*. Resultatet föranleder att i största allmänhet poängtera det utpräglade cirkulationsmomentet i kulturjournalistik. Aktörerna hade vanligen som mål att referera till, diskutera eller värdera en kulturell produkt – en pjäs, en bok eller film – och därför utgör yrket ett utmärkt exempel på en praktik för idé- eller kunskapscirkulation.

De olika medieformerna som har knutits till rollerna formade dessutom det europeiska tankegodts som stod i centrum för journalistiken. Här går det att placera rollerna i en linje mellan olika journalistiska traditioner. *Översättaren*, *introduktören* och *rapportören* följde en klassisk journalistisk tradition. Rollerna hade refererande ambitioner och genom citat och redogörelser förmedlade de och spred litteratur, teater eller exempelvis idéer. Nämnas kan Madeleine Gustafssons och Otto Mannheimers samtal om debatten om ”grundläggande europeiska värden” som pågick i Europa. I diskussionen dem emellan refererade, citerade och

återvända de ständigt till texter skrivna av Hans Magnus Enzensberger och Lezek Kolakowski. Likadant var fallet i Swartzs roll som rapportör i intervjuerna, som i långa textsjok citerade författare och aktivisters klagan över det östeuropeiska statsförtycket. Ur rollerna *debattör*, *kritiker* och *essäist* följde mer subjektiva och reflekterande moment i journalistiken. Med de rollerna kunde aktörerna i hög grad vara personliga och reflektera över kunskapens innehåll. Nämnas kan Landins litteraturreportage, som gestaltade personliga möten med tyska författare. Han skrev in sig själv, sina förväntningar och tidigare läsupplevelser som delar i reportagen. Denna tvådelade pol mellan *refererande*–*reflekterande* journalistik är givetvis en analytisk konstruktion och enskilda texter innehöll alltid båda momenten. Ingen medieform kan, som kunskapshistorisk teori postulerar, fungera som en oförmedlad cirkulation av kunskap men lika lite kan en kunskapsform stå oberoende av annan kunskap. Exempelvis blev det tydligt att Mannheimer och Gustafsson, allt eftersom debatten mellan Olof Lagercrantz förlopte, också intog egna positioneringar i debatten, om än i nära samspel med sina europeiska förebilder.

Kulturjournalister som Per Landin, Madeleine Gustafsons och Richard Swartz exemplifierar alla en annan typ av närhet till Europa än en politisk sådan. I den kunskapshistoriska karaktäriseringen av journalistiken blir det relevant att introducera ett moment i den kulturella europeiseringen: *Europa som kunskapsobjekt*. Uppsatsen har visat på tillvägagångssätt, metoder och yrken varigenom aktörerna har tillägnat sig, och svenska kultursidor i stort, kunskap om Europa (recensioner, reseskildringar, intervjuer, med flera.). Här bör det framhållas en slags långsam och över tid betydelsefull kunskaps-cirkulation som bidrog till att kultursidan utgjorde en introducerande arena för europeiska kulturformer. Särskilt intressant är det sätt på vilka aktörernas europeiska rum överlappades i denna process: det bildades skärningspunkt kring det tyskspråkiga Centraleuropa. Detta gjorde samtidigt att Frankrike, Storbritannien, Sydeuropa och södra Östeuropa till stor del uteblev ur deras journalistik. Vad berättar detta? På sätt och vis bör det betraktas som följd av uppsatsens urval av aktörer – en Kristoffer Leandoer, Otto Mannheimer eller Gunnel Vallquist hade konstruerat andra europeiska rum – samtidigt som resultatet obestridligt pekar på nära förbindelser med detta europeiska rum.

Det fanns en särskild krets på kultursidorna som såg dessa europeiska rum som intressanta. Varför? Frågan leder oss vidare till uppsatsens andra delfråga: Vilka historiska tider och/eller europeiska begrepp aktiverades i europeiseringen? För både Swartz och Landin fanns det en gränsproblematik som fascinerade dem och formade deras journalistik. Det var just i inskränkningen av och bristen på demokratin, av det fria ordet och västvärldens

marknadsekonomi – teman som vanligen förknippats med just Europa – som präglade ämnesområdena i deras journalistik. Det förstärker vad Frank Bösch kommenterar om europeiseringsstudiers behov av att fokusera på periferiländer: att det just är i Europas utkanter, och i mötet med *det andra* – i detta fall Sovjetunionen, stalinism och förtryck av mänskliga fri- och rättigheter – som frågor om Europas identitet ställs på sin yttersta spets.

Både Swartz och Landins europeiska rum orienterades kring ett par historiska tider. Därmed blir det tydligt att även *Europa som kunskapsobjekt* kräver en sorts temporalisering i linje med Kosellecks historieteori; den kulturella process som kunskapsinhämtningen ingick i förutsatte också aktiverandet av historiska tider i specifika tidpunkter och händelser. Båda journalisterna uppfattade, på varsina sätt, året 1945 som en tragedi när Europas identitet och idé slogs sönder i skärvor. I Swartz fall var det året när Europas pluralistiska tradition begravdes för att ersättas av en världsordning där Europas klövs i mitten av en järnridå. I Landins fall var det del av förlusten av en typ av hembygd, eller en europeisk provinsialism, som ersättes med två framtidssamhällen. På sätt och vis kan deras kulturjournalistik på varsina svar liknas vid försöket att åter sammanföra dessa skärvor, men med medvetandet om att allt som kommer kunna återskapas är en sprickfylld vas som aldrig kommer motsvara originalet.

Gustafsson och Enzensbergers europeiska perspektiv orienterades kring mer närliggande historiska tider. Som följd av utopiernas kris – som följt av 1970-talets strukturbrott – menade de att Europa och den längre skeptiska tanketraditionen som rymdes därur behövde aktualiseras ur nuet. När framtiden inte längre kunde förläggas på utopiska idéutvecklingar blev de, som Gustafsson själv formulerade, tvungna att blicka inåt: ”konfronterade med denna makabra skrattpiegel blir vi hänvisade till oss själva”, är ett träffande citat som fångar andemeningen i denna återgång till Europa som hon delade med aktörer som Peter Schneider och Enzensberger.

Såväl Swartz som Konrad och Kundera formulerade en divergerande europeisk temporalitet i förhållande till vad som beskrevs i kapitlet om Gustafsson och Enzensberger. Medan 1970-talets strukturbrott fick Enzensberger att bejaka pluraliteten och periferiländernas egenheter, var Swartz centraleuropeiska europabegreppet snarare återkopplande till en historiskt specifik epoks tillstånd: Centraleuropa före 1945. Båda positionerna upplevde ett förstärkt europeiskt medvetande och kunde enas kring pluralismen och toleransen som ett gemensamt drag i den europeiska identiteten. Men centraliseringen av Europa skrämde Enzensberger; samma sak kan inte sägas om Swartz, som explicit uttryckte att Europas centrum låg i en historisk epok – i Prag.

Europas centralisering förstärktes under årtiondets gång, men inte på sådana sätt som Swartz föreställde sig. Det framväxande EG var ett Europa som ingen av aktörerna – inklusive Enzensberger – intresserade sig för nämnvärt under det tidiga 1980-talet och illustrerar en annan typ av europeisering. Det var först efter 1985 och i samband med bland annat den Europeiska enhetsakten (1986) som ämnet lyftes in i kultursidan. Det var då den historiska processen etablerade sig i svenska kultursidor, samtidigt som denna uppsats delstudier har visat på andra europeiseringsprocesser som pågick redan under tidigt 1980-tal. Mot slutet av 1980-talet lanserade *Dagens Nyheter Europavägen* för att samla och organisera en arena – en mötesplats – för kulturpersonligheter, forskare och politiker att diskutera den kraftsamling som EG sjösatt och Sveriges relation i denna gemenskap. I debattartikeln fortsatte kultursidan agera som arena för alternativa europabegrepp även när EG stod vid dörren. *Svenska Dagbladet*, däremot, hade sin blick fortsatt fäst vid Östeuropa och granskade Gorbatsjovs reformer och löften om en ny framtid.

Uppsatsens viktigaste empiriska fynd kan formuleras mot bakgrund av af Malmborgs forskning om att ett europeiskt kulturarv som var undanträngt i svensk offentlighet, Stråths socialdemokratiskt färgade Europabilder och Axelssons skarpa dikotomi av de svenska nationella berättelserna om Europa som hot och möjligheter. Både af Malmborg och Stråth understryker sjuttioalet som en period när bilden av Europa förknippades med konservatism, bakåtsträvande och destruktiv kapitalism. Samtidigt framhåller de att det under 1980-talets senare år växte politiska läger som omhuldade EG som räddningen ur Sveriges marginalisering. På kultursidan kan det framhållas en större pluralitet av temporaliteter som varken accepterade EG som enhetsutopi eller värjde sig från allt som hette Europa. Schematiskt uttryckt kan det på kultursidan skönjas *minst* ytterligare en annan process och begrepp: en tredje ståndpunkt som formulerades långt innan Europadebatterna 1987–89 eller 1990–94 sjösattes och denna idé bars upp av aktörer som Richard Swartz, Hans Magnus Enzensberger och Jörn Donner: Europa som en bångstyrig, vildvuxen och i sin natur alltid pluralistisk och tolererande idé med djupa rötter i historien. Samt följer det att varje försök att omsätta denna idé i en politik eller att institutionalisera den i en politisk eller ekonomisk organisation bryter mot dess mest grundläggande premisser: den nationella heterogeniteten.

Likaså visar uppsatsens aktörer på ett betydande intresse för europeisk i synnerhet litteratur och idédebatt i allmänhet; för dem var den europeiska traditionen i allra högsta grad levande och verkligen inte undanträngd. I jämförelse med det politiska utanförskapet som tidigare forskning har pekat på kan dessa aktörer, och kultursidan i stort, liknas vid de ”bryggfunktioner” som Frank Bösch tecknar i sin antologi. De var aktörer, verksamma på

särskilda arenor, som förmådde att skapa sammankopplingar och interagerade med särskilda europeiska kulturella gemenskaper medan andra – primärt politiska – samhällsarenor vände sig från sådana kontakter.

Trots den (politiska) självbilden som påtalade att Sverige var ett land i Europas periferi kunde kultursidan fungera i linje med Östlings karaktärisering av en *kunskapsarena* – men den var inte bara en nationell mötesplats för kunskap utan en *transnationell arena* där europeiska texter, aktörer och idéer kunde introduceras och mötas. Med specificerandet av en *transnationell arena* menar jag en arena hade rollen av att fungera som mötesplats för transnationella interaktioner (med införandet av aktörer som Enzensberger, Sontag, Bichsel). Det var arenor som inte hade en entydig förankring i en svensk kunskapskultur utan snarare kunde bär de processer som man ingick i förstås inom ramen för transnationella kunskaps-cirkulationer; förståelseramarna för aktörerna som var aktiva var inte nödvändigtvis en svensk kontext utan de stod i samspel med olika sorters europeiska sammanhang.

3.2 Teori: den kulturella europeiseringens moment och kunskapshistoria

Vad är en kulturell europeisering? Hur kan processen definieras och hur står den i relation till de kunskapshistoriska perspektiven? Jag argumenterade i inledningskapitlet för att en kulturell europeisering inte bara handlar om en europeisk cirkulation av kunskap och delade föreställningar om idéer, värden och uppfattningar som kan kopplas till Europa utan att det dessutom finns grundläggande temporala dimensioner som aktiveras i en sådan process. Jag har föreslagit två moment i den kulturella europeiseringen: *Europa som kunskapsobjekt* och *Europa som ett historiskt orienterat begrepp*. Europeiseringen på kultursidan skiljde sig från de politiska eller ekonomiska processerna genom att den i hög utsträckning handlade om att aktörerna reflexivt behövde ta ställning till och/eller aktivt strävade efter aktualiserandet av olika historiska tider. I kultursidans sätt att handskas med denna samhällsprocess skedde det en sorts historisk tillbakagång för att orientera processen och historiska förändringar i tid. Typiskt, och i linje med Kosellecks historieteori, skedde aktiverandet av historien i hög grad när ett europabegrepp aktiverades i processen (men inte uteslutande, som var fallet med Landin). Richard Swartz centraleuropeiska Europa aktualiserade ett specifikt Europa med rötter i en svunnen epok; andra europeiska traditioner aktualiserades i Madeleine Gustafssons tvivlande tradition. Tillbakagången kunde också innebära, som var fallet med Landin och flera av texterna i *Europavägen* (Donner, Sontag, Bildt) att aktörerna gav uttryck för europeiska identiteter eller samhörighet med de idéer, värden eller uppfattningarna som

cirkulerade. Europeisering är, som Michael Gehler har argumenterat, också en process av ”becoming european” och ett kulturellt perspektiv kan blottlägga detta utan att identiteten nödvändigtvis måste vara en EG-pin på portföljen.²⁷⁴

Europeiseringens två moment *Europa som kunskapsobjekt* och *Europa som ett historiskt* ska dock inte separeras från varandra. Som Helge Jordheim och Erling Sandmo har diskuterat i termer av “the world” är begrepp och kunskap tvärtom något förutsätter varandra: ”[A]ny knowledge about the world presupposes a concept of the world, and any concept of the world presupposes that the concept refers to something.”²⁷⁵ Poängen illustreras när Per Gahrton gjorde den historiska parallellen mellan Europa och Tsar-Ryssland, Kejsar-Tyskland och Österrike-Ungern och skrev: ”Vad annat har alla dessa försök att ’ena Europa’ lett till än krig och ödeläggelse?”²⁷⁶ Gahrtons debattartikel inrymmer såväl ett begrepp om Europa men detta avgränsas och inrymmer också kunskaper om historien; i citatet varvas kunskap och begrepp i en slagkraftigt utsaga.

Vilka analytiska förtjänster har de kunskapshistoriska kategorierna erbjudit studiet av europeiseringen? Från uppsatsens resultat är det tydligt att också europeiseringsprocesser kräver uppsättningar av aktörer, arenor och offentligheter. En sorts *europeiseringens infrastruktur* var ett nödvändigt villkor för hela periodens europeisering men också för den debatt som uppstod i exempelvis i *Dagens Nyheter* 1988. Europeiseringen förutsatte inte bara att händelser utlöstes utan för att den skulle få samhällsligt genomslag inbegreps det aktörer med särskilda kunskaper, redaktörer som ansåg att det var viktiga frågor och arenor som kunde samla en bredare uppsättning aktörer. Hans Magnus Enzensbergers *Ach Europa!* utgör ett väl valt exempel på möjligheten att göra europeiseringshistorier till kunskapshistorier och sikta in studier på europeiseringens infrastruktur. Tidigare analyser av *Ach Europa!* är primärt idéorienterade och diskursivt formade som undersöker en text som formulerade perspektiv på länder i Europas utkanter.²⁷⁷ Men med en aktör som Madeleine Gustafsson blir det relevant att introducera ett kunskapshistoriskt moment i essäbokens upprinnelse. Under det tidiga 1980-talet fanns det utöver Enzensberger ett antal europeiska institutioner, arenor och aktörer som agerade introduktörer, redaktörer och översättare som möjliggjorde för att

²⁷⁴ Michael Gehler, ”Integration and Disintegration Different Types of Europeanization from the Emergence and Reshaping of Western Europe (1947–1989) to a United Europe (1989–2007) in Times of Crisis (2008–2020)” ingår i Greiner m.f.l. (red.) (2022).

²⁷⁵ Helge Jordheim & Erling Sandmo “Introduction”, ingår i Helge Jordheim & Erling Sandmo (red.), *Conceptualizing the world: an exploration across disciplines*. Berghahn Books, 2019, s.7.

²⁷⁶ Per Garton, ”Nej tack till EG!” (1988-12-30) *DN*.

²⁷⁷ Lützel (1992); Nesrin Ekmekci-Savas, *Europa in Bewegung Zum Europa-Essay bei Hans Magnus Enzensberger*. Masteruppsats Göteborgs universitet, 2022.

europareportagen skulle publiceras och få samhällelig cirkulation redan innan 1987. Texterna publicerades i bland annat *Dagens Nyheter*, den italienska dagstidningen *L'Espresso* och det norska förlaget *Universitetsforlaget*. I vilken utsträckning de nationella europareportagen fick transnationell cirkulation vore en lämplig vidare studie, men i en svensk kontext var Arne Ruth och Madeleine Gustafsson, på varsina sätt, oundgängliga aktörer för reportagens tidiga cirkulation.

Syftet med kombinerandet av kunskapshistoriska och europeiseringsstudier anknyter till den i inledningen skisserade modellen mellan europeiseringens idé/praktik. Som konstaterat av nya impulser i europeiseringsteorier räcker behöver forskning nå bortom studiet av en enskild idé som ger uttryck för europeisering; praktikerna är lika relevanta. I fallet *Ach Europa!* fanns bådadera, en europeisk idé och en europeisk cirkulation av dessa idéer. I vidare forskning kan det finnas poänger med att lyfta fler grenar i en sådan infrastruktur, som universiteten, tankesmedjorna, kulturtidskrifterna med flera.

Uppsatsens analytiska ingångspunkt i *kultursidan* har visat sig utgöra god arena för karaktäriseringen av en sådan infrastruktur för europeisering. Begreppet infrastruktur kan också förklara varför europeiseringsprocesserna på *Dagens Nyheter* respektive *Svenska Dagbladet* skiljde sig åt under 1980-talets avslutande år. *Dagens Nyheter*, med Arne Ruths europeiska utblickar och samtidspolitiska perspektiv hade en infrastruktur – exempelvis en sedan 1982 etablerad relation med Enzensberger som kunde återupptas 1988 – som var orienterad kring att leda debatten för den svenska EG-ifieringen. *Svenska Dagbladet* däremot, tydligt förkroppsligad av Richard Swartz östeuropeiska rum, blickade mot andra omvälvningar. Frågan om tidningarnas infrastruktur under 1990-talet återstår dock. Vad hände när *Svenska Dagbladets* kulturchef Ingemar Björkstén ersattes av Lars Lönnroth 1991, som sedan i sin tur ersattes av Peter Luthersson 1993? Hade de andra intresseområden och anslöt de andra aktörer till sina kultursidor? Dessa frågor utgör lämpliga forskningsfält för en fortsatt kunskapshistoria över en svensk europeisering.

Åt andra hållet kan det kunskapshistoriska ramverket gärna berikas med den kulturella europeiseringens temporala dimensioner. Aktörerna och deras roller i offentligheten kan med fördel karaktäriseras temporalt, konkretiserat genom roller av slaget *nostalgikern*, *utopisten*, *undergångsprofeten* eller *samtidskritikern*. Nostalgikern kan gärna vidareutvecklas i förhållande till Landin och hans roll följer träffsäkert idéhistorikern Karin Johannisson definition av nostalgins kulturella aspekt och en typ av kulturturism: ”En kulturell dimension utgick från den civilisationströtta [...] människans längtan hem till den plats där hon hade sitt ursprung och sina rötter [...] kulturturismen [är] en återresa i tiden till (föreställda)

livsformer”.²⁷⁸ Samtidigt var Enzensberger utan tvekan en aktör som uppträdde som *samtidskritiker* under både 1960- och 1980-talet, men hans roll som (marxistisk) *utopist* försvann under 1970-talets slut. Med dessa kategorier går det att studera aktörer inte bara i sociala, kulturella och politiska sammanhang utan likaså i utsträckning i tid. Uppsatsen har tangerat ett sådant resultat i beskrivningarna av aktörernas sätt att orientera sina europeiska rum och europabegrepp i tid, men personabegreppet hade mycket väl kunnat inkorporera en sådan temporal dimension som analytisk kategori. Här återstår vad som hade kunnat bli särskilt intressanta studier av utopister, nostalgiker och undergångsprofeter i efterkrigshistoriens världsordning: vad de hade för politiska läger samt hur de svarade på, förstärktes eller gick under när 1970-och 80-talet strukturbrott kom antågande.

3.3 Kronologi: svenska europanärmanden

Mot bakgrund av tidigare forskning har denna uppsats tagit sikte på nya arenor och kronologier för svensk europeisering. Kultursidans transnationella karaktär har redan föreslagits av medievetare,²⁷⁹ och denna uppsats vill fortsätta i det spåret och hävdar följande resultat: den specifika kulturella europeisering som kultursidan kunde möjliggöra förutsatte typer av transnationella idécirkulationer, liksom en rörlighet och möten av aktörer och kunskaper. Ett av uppsatsens resultat är att kultursidan följer en kronologi av en transnationell kulturell europeisering som inte nödvändigtvis konvergerar med den svenska politikens inhemska rytm. Om vidden av en europeisering i Sverige därmed ska förstås räcker det inte med en historieskrivning över utrikespolitikens omläggning eller den ”helomvändningen” som beslutades 1990. Nej, den kronologi som här föreslås går likaså i linje med de västeuropeiska vänsterintellektuellas omvärdering av Europabegreppet, centraleuropéernas uppror mot Sovjetunionen och en allmän process av fragmentering av de västeuropeiska samhällenas identitet. Kultursidans sätt att öppna sina tidningsspalter för dessa europeiska perspektiv gör att tolkningsramen för processer av detta slag måste breddas. Detta är i sin tur anledningen till att uppsatsens historiska problem inte bara varit hur Madeleine Gustafsson, Richard Swartz och Per Landin kunde verka för kulturell europeisering som individer – utan som journalister som i specifika roller som arbetade i samverkan med aktörer och arenor.

Därmed introduceras frågor om tidsskikt, europeiseringens kronologier och den tidigare forskningens Europabegrepp. Denna uppsats resultat går i linje med Kosellecks historieteori,

²⁷⁸ Karin Johannisson, *Nostalgia: en känslas historia*, Bonnier, 2001, s.136f.

²⁷⁹ Roosvall, Anna & Widholm, Andreas, “The Transnationalism of Cultural Journalism in Sweden: Outlooks and Introspection in the Global Era” *International Journal of Communication*, 2018, Vol.12.

nämmligen att Europa som begrepp inte bara kan förstås som ett samtida begreppskluster som aktörer fyller med mening och betydelser. Tvärtom rymmer begreppet rester från historien som gör sig påmind och aktualiseras i samtida bruk; begreppets historia dröjer kvar och påverkar samtiden. Detta gör Bo Stråths, visserligen pedagogiska men något vilseledande trestegshistoria över begreppets historia problematisk.²⁸⁰ Kosellecks begreppshistoria, och en aktör som Swartz som redan 1981 aktualiserade ett pluralismens Europa, poängterar att begrepp inte avlöser varandra i kronologisk ordning utan föranleder oss att framhålla samtidigheten i begreppens betydelser; Europa var på en gång EG och Prag. Europa var på ett sätt i Stockholm och ett annat i Budapest.

Historiker måste, om europeiseringsprocesser inte ska bli teleologiska på förhand bestämda historier som kulminerar i ett integrerat EG, acceptera och utgå från begreppens tvetydiga och mångtydiga karaktär och dess geografiskt spridda användningsområden. Den tidigare forskningens likställande mellan Europa och EG har konstruerat en europeiseringshistoria som både är för snäv och lider av en metodologisk nationalism, vilket sammantaget har lett till att alternativa europeiseringshistorier har hamnat i skymundan. Nämnas på en sådan sammanblandning av begreppen är Axelssons resonemang om vad som karaktäriserade den svenska EU-debatten, i vilken han framhåller två historiska berättelser: *Europa som historisk möjlighet* och *Europa som hot*. Representanter för det förstnämnda såg EG som en organisation som sedan andra världskriget spridit fred och räddat kontinenten från förödelse, och om de sistnämnda skriver Axelsson: "Kritiken formar en traditionell berättelse om hur Europa 'alltid' varit odemokratiskt och kommer att förbli odemokratiskt så länge [...] [EG] tillåts dominera kontinenten."²⁸¹ Det uppstår viss förvirring i Axelssons oförmåga att skilja mellan Europa och EG, och huruvida Europa alltid varit en destruktiv kraft eller bara "så länge" EG har dominerat Europa. Möjligtvis ligger det i Axelssons avhandling ett underliggande antagande att 1990-talet innebar en kraftig synkronisering av Europas historiska tider som gjorde att alternativa begrepp trängdes ur offentligheten. Det är möjligt – men inte empiriskt belagt.

Sett utifrån denna uppsats resultat handlade det sena 1980-talet och 1990-talets europeiska debatter inte bara om olika nationella berättelser, som även Westberg definierar dem, utan en konflikt om själva begreppet Europa där ett flertal författare, journalister och intellektuella stod i disharmoni med aktörer verksamma på de politiska arenorna. När 1988 och debatten 1990–1994 trädde fram i offentligheten stod olika begrepp i konflikt med

²⁸⁰ Se not 195.

²⁸¹ Axelsson, (2006), s.277–279.

varandra och konkurrerade om inte bara den europeiska framtid utan även dess historia.²⁸² Genom att öppna upp aktörsrepertoaren – annorlunda uttryckt: se en större del av europeiseringens infrastruktur och inte bara en specifik gren – kan fler röster och europeiska begrepp introduceras i forskningsprocessen. Ett sätt för denna uppsats att förklara denna pluralitet har varit genom begreppet *multipla europeiska temporaliteter*. Under tidsperioden har kultursidan visat sig vara en arena där temporaliteter kunde formuleras utan att en synkronisering av de historiska tiderna var nödvändig. Kultursidan, i all sin brokighet vad gäller geografier, ämnen och aktörer, tillät en pluralitet av tider att samexistera – både Swartz centraleuropeiska begrepp och den tilltagande EG-ifieringen av Europa löpte parallellt i spalterna. Samtidigt kunde kultursidan, och medierna i stort i linje med hur Jordheim karakteriserat dem, synkronisera historiska tider och placera EG som i en nära framtid som Sverige behövde ta ställning till. Men synkroniseringen på *Dagens Nyheter* verkade i begränsad utsträckning, eftersom debattens kärna handlade om brytningen mellan olika temporaliteter.

Med sådana resonemang följer att europeisering bör, liksom andra processer, förstås såsom utgörandes av flertalet tidsskikt. Den kulturella europeiseringen, som innebar såväl en europeisk kunskaps-cirkulation som aktiverandet av historiska tider, föregick i visst avseende den politiska europeiseringen som trädde i kraft under det sena 1980-talet och 1990-talet. Redan under tidigt 1980-tal kunde kultursidan agera arena för utbyten och möten mellan Sverige–Europa och specifika aktörer kunde ge uttryck för ett europeiskt medvetande. Dessutom – och detta är ett viktigt resultat – var kultursidan delaktig i skapandet av en infrastruktur som dessutom visade sig värdefull när den politiska frågan om ett EG-medlemskap lanserades mot slutet av årtiondet.

3.4 Framåtblickar: Farväl till folkhemmets epok?

I Doering-Manteuffel och Raphaels följd har det pågått ett intensivt arbete med att kartlägga olika typer av krisdiskurser och fragmenteringsprocesser efter 1970-talet: hur kollektiva grupper upplösts, framtiden fragmenterats och hur klimatets bräcklighet fått grundvalarna i den kapitalistiska logiken att vackla. I svensk kontext Stråth beskrivning en sorts dubbel kronologi över folkhemstankens nedgång framhålls, där det inledningsvis uppstod en strukturell obalans under 1970-talet. Men han menar att det först var under det sena 1980-talet som ”insikten” om välfärdssamhällets fall trädde i kraft. Även Westberg karakteriserar det

²⁸² I detta avseende är uppsatsen enig med Bo Stråths förståelse av 1990-talets debatter. Se Stråth (1992), s.110ff.

sena 1980-talet som en ”folkhemshöst” och menar att förlusten av folkhemmet var en grundval för det svenska europanärmandet. Tillsammans med denna uppsats resultat finns det därmed skäl karaktärisera det svenska välfärdssamhället och folkhemstankens sönderfall i som del i det strukturbrott som Doering-Manteuffel och Raphael tecknar.

Men i epokbegrepp efterföljande *Nach dem Boom* är det lika viktigt, som Haikola understryker, att undersöka svar på dessa utmaningar: hur aktörer, samhällsarenor och institutioner formulerade alternativ och idéer om nya vägar framåt.²⁸³ Det är här Europa grep in i svensk offentlighet. Therborns debattartikel i *Europavägen* sätter fingret på ett samhälle som inte bara nedmonteras och vars samhällsmodell tappat trovärdighet, utan även, ”något” som ”har valts som en lösning på olika problem.”²⁸⁴ I fallet med Therborn, men lika mycket Gustafssons resonemang om en återupptäckt europeisk tanketradition 1981, formuleras Europa som lösningar på 1970-talets kris och för vissa kunde denna lösning formuleras som en väg in till Europa. I det avseendet kunde både Hans Magnus Enzensberger och Carl Bildt enas om att det svenska välfärdssamhället var del i en förgången epok. Skiljelinjen dem emellan var emellertid hur framtiden skulle ta form: vilken *Europaväg* var den rätta?

1990-talet pekade åt flera håll. Det är obestridligt att kalla krigets slut innebar omvälvningar av det svenska samhället. Historikern Ulf Zander har skrivit om bruk av och debatter om svensk historia och diskuterar det nya decenniet i termer av både historiens åtkomst och dess slut. Historiens slut är en välbekant tes från den amerikanska statsvetaren Francis Fukuyama som föreslog slutet av ett slags makrohistoria. Han som konstaterade att den liberala demokratin hade segrat som ideologi och att den flera hundra år gamla hegelianska dialektiken nådde ett slutgiltigt stadie.²⁸⁵ I en specifik svensk kontext innebar årtiondet lika mycket en upptäckt av tidigare förbisedda historiska rymder. Den svenska välfärdssamhället hade, menar Zander, redan under 1960- och 70-talet debatterats men diskussionerna handlade i hög utsträckning om samtida villkor. Inför 1990-talet hade epoken blivit historia och bland annat Yvonne Hirdmans *Att lägga livet till rätta* (1989) blev en tongivande röst i en debatt om folkhemmets utopister och dess omstridda arv: debatten rymde tvångssteriliseringar, en radikal modernitetssyn på samhället och individen och, inte minst, ett svenskt utanförskap i Europa.²⁸⁶ I denna process menade Zander att det svenska europanärmandet aktualiserades och det riktade ”sökarmjuset mot svenskheten förr och nu. I en

²⁸³ Haikola, (2020).

²⁸⁴ Göran Therborn, ”Det blågula blir inte grått i EG”, 1988-12-04, *DN*.

²⁸⁵ Ulf Zander, *Förstora dagar, moderna tider. Bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte*, Nordic Academic Press, 2001, 402f

²⁸⁶ Zander (2001), 408ff.

omvärld som även i många andra avseenden var förändrad uppstod frågan om vilka egenskaper som var unika för svensken och vilka hon delade med andra.”²⁸⁷ I ett sådant sammanhang blir en aktör som Hans Magnus Enzensberger återigen intressant, som, i sina reportage sökte efter olika typer av europeiska samhällens särart, redan 1982 definierade svenskens identitet i Europa, liksom Sveriges sviktande tilltro på folkhemmet. Hans citat, som gör oss varse om behovet av en mångskiktad tidsförståelse, tåls att upprepas:

Det lär ju förekomma att folken går sina ideologer i förväg, att deras aningar når längre än de doktriner med vilka politikerna vill avspisa dem. Det kan tänkas att den svenska krisen är mer än ett övergående likviditetsproblem, en tillfällig ekonomisk svacka som kunde låta sig kureras med gamla beprövade recept.²⁸⁸

Citatet, mot bakgrund av Zanders karaktäristik av 1990-talet, understryker behovet av att förstå 1970-, 80-talet och 90-talet som *ett* historiskt sammanhang som dessutom, i linje med Sarasins resonemang, har lagt grundvalarna för vår samtid; det är där – i 1970-talets kriser och strukturbrott – som vår samtid har sin begynnelse.²⁸⁹ 1989 innebar givetvis geopolitiska omvälvningar och begreppsliga omvandlingar, men kontinuiteterna mellan nu och 1970-talet är lika intressanta. För att skönja sådana kontinuiteter behöver historiker en såväl mångskiktad tidsteori som ett särskilt intresse för arenors specifika sätt att härbärgera temporaliteter. Särskilt arenaperspektivet och de kunskapshistoriska kategoriernas förmåga att förankra diskurser i sina sammanhang bör förstås som väsentligt för detta. Perspektiven erbjuder sätt att förklara samtidigheter och osamtidigheter i en och samma historisk epok. Eller för att formulera det i relation till Bo Stråths inledande ord: en sammanhängande berättelse som inte är utan motsägelser eller paradoxer utan fylld av oppositioner, ambivalenser och spänningsfält.

Med andra ord: det finns, och kommer alltid finnas, arenor och aktörer – enskilda tidskrifter och mediala sammanhang, specifika författare, intellektuella och yrken i samhället – som går sina ideologer förväg.

4.0 Käll- och litteraturförteckning

4.1 Källor

Dagstidningar

Dagens Nyheter (DN)

²⁸⁷ Zander (2001) s.457.

²⁸⁸ Hans Magnus Enzensberger, ”Krisen”, 1982-11-21, *DN*.

²⁸⁹ Se citatet vid not 81.

Göteborgsposten (GP)
Svenska Dagbladet (SvD)
Sydsvenska Dagbladet (SDS)

Litteratur

- Bildt, Carl, *Hallänning, svensk, europé*, Stockholm: Bonnier, 1991.
- Donner, Jörn, *Motströms: om möjligheten att delta*. Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1988.
- *Rapport från Europa*, Bromberg, 1990.
- Enquist, Per-Olov *Ett annat liv*. Norstedt. 2018
- Enzensberger, Hans Magnus, *Ach Europa!: Wahrnehmungen aus sieben Ländern : mit einem Epilog aus dem Jahre 2006*, Suhrkamp, 1987.
- *Ack Europa!: iakttagelser från sju länder med en epilog från år 2006*, Norstedt, 1988.
 - *Till det normalas försvar*, Norstedt, 1992.
 - *Svensk höst: en reportageserie i Dagens Nyheter 1982*. Dagens Nyheters förlag, 1982.
- Gahrton, Per, *I stället för EG*. Stockholm: Ordfront. 1990.
- Konrád, György, *Antipolitik*. Stockholm, Alba. 1985.
- Landin, Per, *Von dort nach hier: zum Prozess der Vermittlung und Aufnahme deutschsprachiger Belletristik in Schweden 1980–1988*. Diss. Stockholm: Univ, 1990.
- *Tyska samtal: en resa genom fyra litteraturer*, Symposion, 1988.
- Nadas, Peter & Swartz, Richard, *Zwiesprache: vier Tage im Jahr 1989*. Rowohlt, 1994.
- Odhner, Clas-Erik, *Ekonomi och pengar i Europa: vägen till EMU*. Stockholm: Tiden, 1992.
- Swartz, Richard, ”Det låsta rummet. Den europeiska pluralismens undergång” ingår i Heller, Ágnes (red.) *Du sköna gamla värld: den europeiska traditionens framtid*. Sekretariatet för framtidsstudier, 1987.
- Therborn, Göran, ”Den svenska välfärdsstatens särart och framtid”, ingår i Therborn, Göran (red.) *Lycksalighetens halvö: den svenska välfärdsmodellen och Europa*. Sekretariatet för framtidsstudier, 1987.

Intervjuer

- Urban Lindström, översättare, vän och kollega med Per Landin, (13 december 2022).
- Richard Swartz (2 mars 2023).
- Madeleine Gustafsson (3 april 2023).

Tidskrifter

Ord & Bild

4.2 Forskningslitteratur

- Almgren, Birgitta, *Inte bara Stasi... Relationer Sverige-DDR 1949–1990*, Carlsson, 2013.
- Anell, Lars, *Europas väg: förening och mångfald*. Premiss. 2009.
- Andrén, Mats *Thinking Europe: A History of the European Idea since 1800*. Berghahn Books 2023.
- Axelsson, Erik, *Historien i politiken: historieanvändning i norsk och svensk EU-debatt 1990-1994.*, Uppsala universitet, 2006.

- Beichelt, Timm, Frysztacka, Clara Maddalena, Weber, Claudia & Worschech, Susann (red.) *Ambivalenzen der Europäisierung*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2021.
- Berggren, Henrik. & Trägårdh, Lars. *Är svensken människa?: gemenskap och oberoende i det moderna Sverige*: Norstedt, 2006.
- Bisky, Jens, *Berlin: Biographie einer großen Stadt* Rowohlt Berlin, 2019.
- Bärtås, Olof "Kunskap i takt med tiden Kunskaps-cirkulation och cirkulationsmöjligheter för tyska frågor i radioprogrammet OBS! 1969–1972" ingår i *Historisk studenttidsskrift*, 2021, Vol: 3:1.
- Bösch, Frank, "Entsehung an der Peripherie: Europavorstellungen im 20. Jahrhundert," ingår i Bösch (red.) *Europabilder im 20. Jahrhundert: Entstehung an der Periferie*, Wallenstein Verlag, 2012.
- *Zeitenwende 1979: Als die Welt von heute begann*, C.H Beck 2020.
- Denscombe, Martyn. *The good research guide for small-scale social research projects*. 4th ed. Maidenhead: Open University, 2010.
- Doering-Manteuffel, Anselm & Raphael, Lutz. *Nach dem Boom: Perspektiven auf die Zeitgeschichte seit 1970*. Vandenhoeck & Ruprecht, 2008.
- Domnitz, Christian, "Zwischen Untergrund und Parteidiktation Transfer und Aneignung von Europeanarrativen im sozialistischen Ostmitteleuropa 1975-1989" ingår i Bösch (red)
- Eklöf Amirell, Stefan, "The end of methodological nationalism: the internationalization of historical research in Sweden since 2000" *Scandinavian Journal of History*, 2022, Vol, 47.
- Ekmekci-Savas, Nesrin, *Europa in Bewegung Zum Europa-Essay bei Hans Magnus Enzensberger*. Masteruppsats Göteborgs universitet, 2022.
- Forde, Eamonn, "Journalists With a Difference. Producing Music Journalism" I Cottle, Simon (red.). *Media Organization and Production Cardiff University*, 2003.
- Gehler, Michael, "Integration and Disintegration Different Types of Europeanization from the Emergence and Reshaping of Western Europe (1947–1989) to a United Europe (1989–2007) in Times of Crisis (2008–2020)" ingår i Greiner (mf.l), 2022.
- Gerwarth Robert and Malinowski, Stephan, "Europeanization through Violence? War Experiences and the Making of Modern Europe", ingår i Martin Conway & Kiran Klaus Patel (red.). *Europeanization in the twentieth century: Historical approaches*. Palgrave Macmillan, 2010,
- Glans, Kay, "Förflutet som förflyttar sig", ingår i Berntson, Lennart & Nordin, Svante (red.) *I historiens skruvstäd: berättelser om Europas 1900-tal*. Atlantis, 2008.
- Greiner, Florian, Pichler, Peter, Vermeiren, Jan & Gallo, Fernanda, (red.) *Reconsidering Europeanization: ideas and practices of (dis-)integrating Europe since the nineteenth century*. De Gruyter Oldenbourg., 2022.
- Greiner, Florian, "Der transatlantische Spiegel. Konstruktionen des "Europäischen" in englischen und deutschen Printmedien 1914–1945", ingår i Bösch, Frank, *Europabilder im 20. Jahrhundert: Entstehung an der Periferie*, Wallenstein Verlag, 2012.
- Gustavsson, Jakob *The politics of Foreign Policy Change: Explaining the Swedish Reorientation on EC Membership*. Lunds universitet, 1995.
- Haikola, Karl, "Historiska perspektiv på 70-talet", *Scandia* 2020, Vol 86:1.
- *Framtidens fragmentering: Sekretariatet för framsstudier och välfärdssamhällets dilemma under det långa 1970-talet*, Lunds universitet, 2023.
- Hirschhausen, Ulrike von & Patel, Kiran Klaus, "Europeanization in History: An introduction", ingår i Martin Conway, Kiran Klaus Patel (red.). *Europeanization in the twentieth century: Historical approaches*. Palgrave Macmillan, 2010.
- Jordheim, Helge, "Against periodization: Koselleck's theory of Multiple Temporalities", ingår i *History and Theory*, 2012, Vol.51:2.

- "After supersynchronisation: How media synchronise the social", *Time & Society* 2021, vol 30:3.
- Jordheim, Helge & Sandmo, Erling (red.) *Conceptualizing the world: an exploration across disciplines*. Berghahn Books, 2019.
- Johannisson, Karin, *Nostalgia: en känslas historia*, Bonnier, 2001.
- Judt, Tony, *Postwar: a history of Europe since 1945*, Penguin Books, 2010, [2005].
- Koselleck, Reinhart *Vergangene Zukunft: zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Suhrkamp, 1979.
 - - *Erfarenhet, tid och historia. Om historiska tiders semantik*, Daidalos, 2004.
 - "Einleitung," ingår i *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Otto Brunner, Werner Conze, and Reinhart Koselleck (red.), Ernst Klett Verlag Stuttgart, 1972.
- Koselleck, Reinhart & Gadamer, Hans-Georg (2000). *Zeitschichten: Studien zur Historik*. 1. Aufl. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Labovs, Jessie, *Transatlantic Central Europe: Contesting Geography and Redefining Culture beyond the Nation*, Central European University Press, 2019.
- Larsson Heidenblad, David, *Den gröna vändningen: en ny kunskapshistoria om miljöfrågornas genombrott under efterkrigstiden*. Nordic Academic Press, 2021.
- Lau, Jörg, *Hans Magnus Enzensberger: ein öffentliches Leben*, Alexander Fest, 1999.
- Lundqvist, Åke, *Kultursidan: kulturjournalistiken i Dagens Nyheter 1864–2012*, Bonnier, 2012.
- Lützel, Paul Michael, *Die Schriftsteller und Europa: von der Romantik bis zur Gegenwart*, Piper, 1992.
- Malmberg, Mikael af *Den ståndaktiga nationalstaten: Sverige och den västeuropeiska integrationen 1945-1959*, Lund University Press, 1994.
 - "Sverige i Norden och Europa, ingår i Tägil, Sven (red.) *Europa – historiens återkomst* Gidlunds, 1998.
- Misgeld, Klaus, *Den fackliga Europavägen: LO, det internationella enandet 1945-1991*; Atlas, 1997.
- Meeuwisse, Anna & Scaramuzzino, Roberto (red.). *Europeanization in Sweden: opportunities and challenges for civil society organizations*. New York: Berghahn Books, 2019.
- Stefan Nygård, "Die Moderne übersetzen: Visionen und Gebrauchsweisen von Europa in Finnland", ingår i Bösch (red.) 2012.
- Patel, Kiran Klaus, *Projekt Europa: eine kritische Geschichte*. München: C.H. Beck, 2018.
- Paul, Herman, "What is a Scholarly Person? Ten Thesis on Virtues, Skills, and Desires, History and theory 2014, Vol 53:3.
- Reimers, Carl Vincent (2022) *När stormen kom till Stockholm: Europatanken i svensk pressdebatt under revolutionsåret 1848*, masteruppsats Lunds universitet, 2022.
- Riegert, Kristina, Roosvall Anna, & Widholm, Andreas, "Inledning", ingår i Riegert, Roosvall & Widholm (red.), 2022.
- Ringmar, Erik, "Reimagining Sweden: The Rhetorical Battle over EU Membership" *Scandinavian Journal of History*, 1998, 23(1/2).
- Rodgers, Daniel T., *Age of Fracture*, Belknap. 2011.
- Roosvall, Anna & Widholm, Andreas, "The Transnationalism of Cultural Journalism in Sweden: Outlooks and Introspection in the Global Era" *International Journal of Communication*, 2018, Vol 12.
- Roosvall, Anna, "Kulturjournalistikens politiska dimensioner", ingår i Riegert, Roosvall & Widholm (red.) *Kulturjournalistikens världar. Om kulturbevakningens politiska, globala och digitala dimensioner*, Nordic Academic Press, 2020.
- Said, Edward, *Orientalism*, Ordfront. 2016, [1978].

- Sarasin, Philipp, "Was ist Wissensgeschichte" Internationales Archiv für Sozialgeschichte in der deutschen Litteratur, 2011, Vol, 36:1.
- 1977: *Eine kurze Geschichte der Gegenwart*, Suhrkamp 2021.
- Schmale, Wolfgang, *Geschichte Europas*. Böhlau, 2000.
- Sina, Kai, *TransAtlantik: Hans Magnus Enzensberger, Gaston Salvatore und ihre Zeitschrift für das westliche Deutschland.*: Wallstein 2022.
- Steger, Manfred B. & James, Paul, *Globalization matters: engaging the global in unsettled times*, Cambridge university press., 2019.
- Strandbrink, Peter, *EU-retoriken: Teman I den Svenska debatten om EU-medlemskap*, Studentlitteratur, 1997.
- Stråth, Bo, "Att revidera bilden av det förflutna", ingår i *Scandia* 2013, Vol. 79 No. 2.
- *Folkhemmet mot Europa: Historiska perspektiv på 90-talet*, Tiden 1992.
- Ström Melin, Annika, *Europeerna: arvet efter EU:s pionjärer*, Atlantis 2005.
- Seiler Brylla, Chralotta, *Den beväpnade freden: språk och politik i det delade Tyskland*, Santerus förlag, 2020.
- Varsori, Antonio, "The Relaunching of Europe in the Mid-1980s" ingår i Kiran Klaus Patel (red.) *European Integration and the Atlantic Community in the 1980s*, Cambridge University Press. 2011.
- Wardhaugh, Jessica, Leiserowitz Ruth & Bailey, Christian, "Intellectual Dissidents and the Construction of European Spaces, 1918–1988", ingår i Conway, M. & Patel, K.K. (red.) *Europeanization in the twentieth century: historical approaches*, Palgrave Macmillan. 2011.
- Westberg, Jakob, *Den nationella drömträdgården: den stora berättelsen om den egna nationen i svensk och brittisk Europadebatt*: Stockholm universitet, 2003.
- Widholm, Andreas, "Medielandskapets förändringar och kulturjournalistikens kriser", ingår i Kristina Riegert, Anna Roosvall & Andreas Widholm (red.), *Kulturjournalistikens världar. Om kulturbevakningens politiska, globala och digitala dimensioner*, Nordic Academic Press, 2020.
- Wirtén, Per *Mitt hemland: ett utanförskapsområde*. Albert Bonniers förlag. 2021.
- Zander, Ulf, *Fornstora dagar, moderna tider. Bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte*, Nordic Academic Press, 2001.
- Östling, Johan & Larsson Heidenblad, David, "Cirkulation – ett kunskaphistoriskt nyckelbegrepp", *Historisk tidskrift*, 137:2, 2017.
- *The History of Knowledge*, Cambridge University Press (kommande).
- Östling, Johan, *Humboldts universitet: bildning och vetenskap i det moderna Tyskland*, Atlantis, 2016.
- "Circulation, Arenas and the Quest for Public Knowledge: Historiographical Currents and Analytical Frameworks", ingår i *History and Theory*, 2020a, 59:4.
 - "En kunskapsarena och dess aktörer: Understrecktet och kunskaps-cirkulation i 1960-talets offentlighet", *Historisk tidskrift*, 2020b, Vol 140:1.
- Östling, Johan, Jansson, Anton & Svensson Stringberg, Ragni, *Humanister i offentligheten: kunskapens aktörer och arenor under efterkrigstiden*. Makadam förlag, 2022.